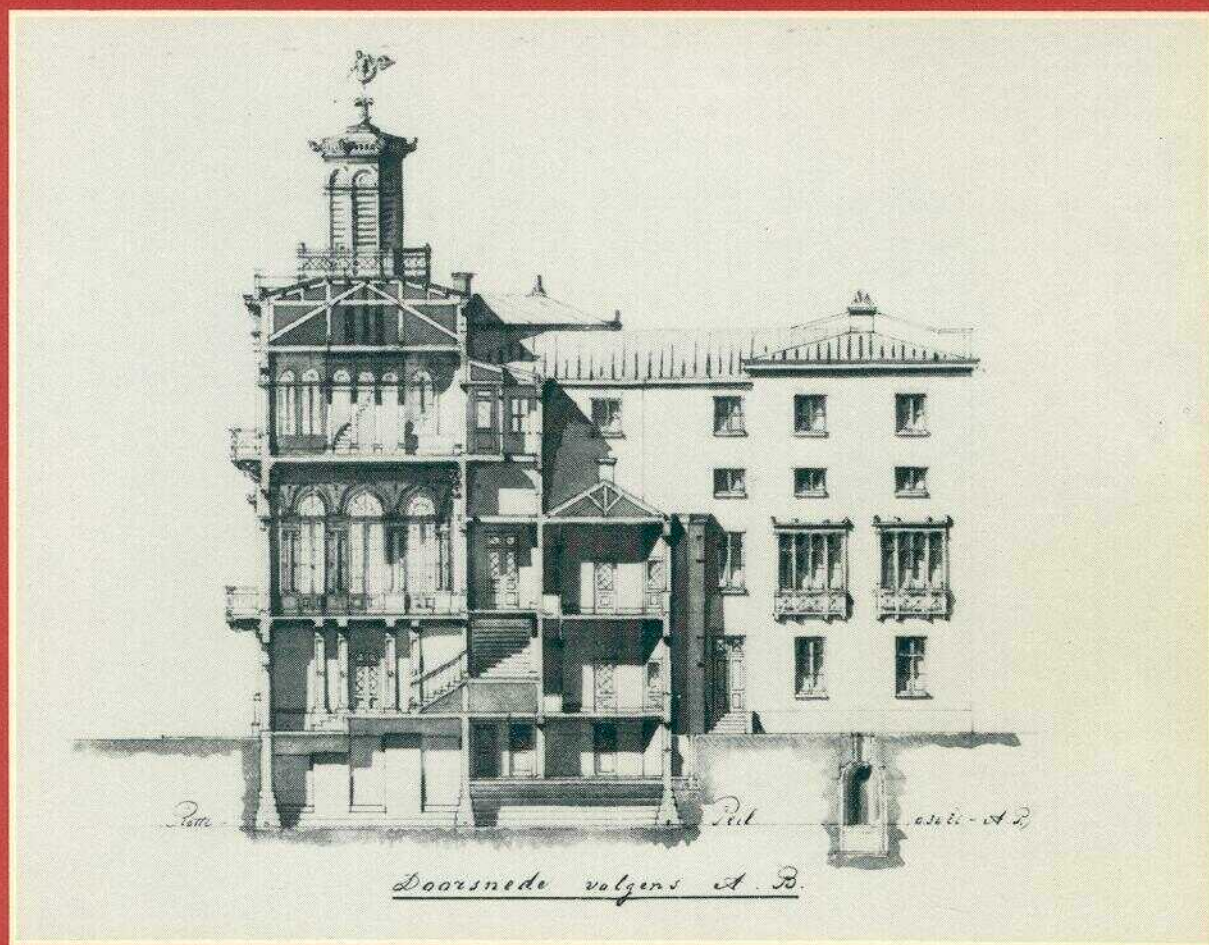

BULLETIN

JAARGANG 85
NUMMER 2, 1986

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto,
St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60,
3581 NP Utrecht
drs. Ch. Dumas, mr. drs. F. L. M. de Gou, drs. U. F. Hylkema,
H. J. Jurriëns, drs. P. L. Kan-van Dishoeck, drs. T. A. S. M.
Panhuysen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van Regteren
Altena, drs. W. F. Renaud, ir. N. C. G. M. van de Rijt,
drs. M. L. Stokroos, ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemon-
derzoek.

Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactieraad),
drs. M. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen,
drs. J. R. Magendans, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers
(eindredacteur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011
HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voorzover
voorradijg);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend
verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in
de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus
222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
ISSN 0166-0470

INHOUD

<i>N. L. Prak,</i> De huizen aan de Van Asch van Wijckskade te Utrecht	49
<i>N. L. Prak,</i> De oorspronkelijke bebouwing van het eerste Nieuwe Werk te Rotterdam	57
Boekbesprekingen	72
Monumentenberichten	87
KNOB Nieuws van de bond en actuele informatie	90

Afbeelding omslag:

*Dwarsdoorsnede door het Vereenigingsgebouw van de
Koninklijke Nederlandsche Yacht-Club te Rotterdam.
Deel van een tekening gemaakt door de architect
A. N. Godefroy, dd. 6 april 1850 (foto N. L. Prak,
Rotterdam).*

© 1986 KNOB, AMSTERDAM
DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm or any other means, without
written permission from the publisher.*

N. L. PRAK*

DE HUIZEN AAN DE VAN ASCH VAN WIJCKSKADE TE UTRECHT

Het overgrote deel van de beschermde monumenten in Nederland bestaat uit woonhuizen. Vóór het totstandkomen van de monumentenlijst in het midden van de jaren zestig had het woonhuis echter een zeer bescheiden plaats in de Nederlandse monumentenzorg. De wetenschappelijke studie van het woonhuis vertoont een vergelijkbaar beeld. Toonaangevende studies worden eerst in de jaren zestig gepubliceerd. Het standaardwerk over het Nederlandse woonhuis van R. Meischke en H. J. Zantkuyl sluit af bij het jaar 1800. Ook wat betreft het te onderzoeken tijdperk, tot het begin van de 19e eeuw, is er een parallel met de monumentenbescherming. Zeker nu de bescherming zich gaat richten op de 19e- en 20e-eeuwse bouwkunst, is het van belang dat de ontwikkeling van het woonhuis tot meer recente datum wordt bestudeerd. Deze studie van de woonhuizen aan de Van Asch van Wijckskade te Utrecht, die dateren uit het tweede kwart van de 19e eeuw, is in dit kader van belang. De periode is een interessante schakel tussen het nog op traditie gebaseerde 18e-eeuwse woonhuis en de stormachtige ontwikkeling van de woningbouw in de late 19e en de 20e eeuw. De zorgvuldigheid waarmee aan dit stadsdeel te Rotterdam (zie volgend artikel) is gewerkt, laat zien dat de zeer lage waardering voor deze soort architectuur niet verdiend is.

* De auteur, geboren 8 augustus 1926, studeerde bouwkunde aan de Technische Hogeschool Delft, de Columbia University New York en de Technische Hochschule Stuttgart. Hij was werkzaam als particulier architect van 1952 tot 1970. Vanaf 1956 is hij verbonden als docent, vanaf 1963 als hoogleraar Elementaire Vormstudie aan de Technische Hogeschool Delft, Afdeling Bouwkunde. Van zijn hand verschenen boeken en artikelen over de betekenis en de visuele waarneming van de gebouwde omgeving, over industriële vormgeving, historische kerkgebouwen en vooral over 20e-eeuwse architectuur. Momenteel bereidt hij een studie voor over de 19e- en 20e-eeuwse woonhuizen in Nederland.

Dit artikel en het volgende kwamen tot stand in het kader van een onderzoek naar het 19e- en 20e-eeuwse woonhuis, verricht tijdens een verblijf in het NIAS te Wassenaar, 1983-84.

Stedebouwkundige opzet

De huizen aan de Van Asch van Wijckskade zijn het grootste en best gedocumenteerde complex uit de eerste helft van de 19e eeuw in ons land – en tevens een wat moeilijk herkenbaar en gehavend fragment van een veel groter plan. Dit plan voorzag in een transformatie van de oude ommuring en omwalling van Utrecht in een rand van groen en van stralend witte 'bevallige' architectuur. Waarschijnlijk heeft zelfs de ontwerper, Jan David Zocher jr., niet geloofd dat het ooit volledig zou worden uitgevoerd; zijn opdrachtgevers hadden immers de 'surveillance der middelen' als belangrijke eis opgevoerd. Als visioen van wat mogelijk zou zijn, en als context voor de uitgevoerde delen heeft dit grote plan echter toch een functie gehad: zou men zonder zo'n duidelijk beeld, na de moeilijkheden bij het totstandkomen van de tweede tranche nog een derde hebben opgezet?

De drijvende kracht achter plan en uitvoering was jhr. H. M. A. J. van Asch van Wijck, burgemeester van Utrecht van 1827 tot 1839. Op 3 augustus 1827 werd een Commissie tot Uitbreiding en Verfraaiing der Stad Utrecht ingesteld.¹ Bij haar instelling kreeg de commissie van de gemeenteraad de instructie mee om in hare ontwerpen of voorstellen bijzonder te letten op de uitbreiding van handel en vervoer welke de vaart langs het noord Hollandsche Canaal, in verband met de nieuw geopende gemeenschap van het Zederik kanaal en de Zuid Willemsvaart en daardoor met een groot gedeelte des Rijks, voor deze stad heeft aangebragt en verder aanbrengen kan; en mitsdien op verbetering en vermenigvuldiging der los en ladingplaatsen,

¹ De voorbereiding en uitvoering van de plantsoenen, 'wandelingen' genoemd, op de plaats van de oude muren en bastions zijn gepubliceerd in: *Wandelingen van Jan David Zocher in Utrecht, 1829-1861*. Tentoonstellingscatalogus Gemeente Archief Utrecht, 1973. De stukken over het plan als geheel en over de Commissie tot Uitbreiding en Verfraaiing zijn te vinden: GA Utrecht inv. 4, nr. 476xx. De stukken over de bouw van de nieuwe huizen: GA Utrecht, inv. 4, nr. 595-604. Nr. 604 bevat een geschiedenis van de drie ondernemingen, met extracten uit de Notulen van de Raad; dit was de voornaamste bron voor het eerste deel van dit artikel.

legplaatsen van schepen en vaartuigen gelegenheid tot het opbouwen van magazijnen en andere bergplaatsen op eenen regelmatigen voet overeenkomstig het doel van vernieuwing en verfraaiing van de gedeelten der stad welke met die vaart in betrekking staan;² verder het (eventueel gedeeltelijk) slopen van de ommuring en de wallen en tenslotte de genoemde 'surveillance der middelen'. Naast deze drie hoofdpunten werd de commissie gevraagd om eerdere uitbreidingsplannen, in het bijzonder het 17e-eeuwse plan van Henrick Moreelse te bestuderen en de bouw van woningen mogelijk te maken.

Zoals bij zoveel bouwkundige en stedenbouwkundige projecten, waren de doelstellingen vooral een correctie op bestaande misstanden.³ Door afbraak van de poorten werd de toegankelijkheid van de stad voor wagens en schepen vergroot; samen met de bouw van magazijnen zou hiermee de economische achteruitgang worden gekeerd. De sterke toename van de bevolking (tussen 1820 en 1830 groeide Utrecht van 34.384 naar 42.887 inwoners)⁴ moest worden opgevangen in nieuwe woonwijken. De schilderachtige vervallen stadsmuur en de verwaarloosde bolwerken – later door Van Asch van Wijck als *een verouderden en versleten sluijer* beschreven – zouden plaats moeten maken voor *Bevallig zich wantelende dreven met verschillende schakeringen van het groen der vreemde en inlandsche plantgewassen*.⁵

De commissie bracht op 19 maart 1828 verslag uit aan de raad. Zij beval een prijsvraag aan om een ontwerp te krijgen. Voordat de prijsvraag was uitgeschreven, had de voortvarende burgemeester contact gezocht (of gekregen) met Jan David Zocher Jr., en werd met hem *een korter en veiliger weg ingeslagen*,⁶ door middel van een directe opdracht.

De afbraak van de laat-middeleeuwse stadsmuur begon in 1829 op het Begijnbolwerk, recht tegenover de huidige Van Asch van Wijckskade. Waarschijnlijk waren de terreinen langs deze kade in 1830 al geëgaliseerd. Tussen 1830 en 1833 werd gewerkt aan de aanleg van de 'wandelingen', onderbroken door het onder de wapenen roepen van een deel van het werkvolk ten gevolge van de Belgische opstand in 1830, en door de cholera-epidemieën van 1832 en 1833.⁷

Plannen voor de huizenbouw

Op 19 juni 1833 berichtte burgemeester van Asch van Wijck aan de gemeenteraad dat er nu ook een plan in de maak was voor de voorgenomen huizenbouw langs de (Noorder)kade.⁸ Het plan zou door particulieren *in associatie* worden uitgevoerd. Eén raadslid vroeg of niet een onderneming van stadswege te verkiezen zou zijn boven een particuliere. De volgende maand hadden de plannen vastere vorm aangenomen: op 10 juli

1833 werd de raad een *Plan voor eene vereeniging tot aanbouwen van huizen* voorgelegd: *Er zullen, voor gezamenlijke rekening der Deelnemers bij publieke aanbesteding gebouwd worden, Negen Huizen, en vier Werkplaatsen of Magazijnen, volgens de voorstelling daarvan gegeven op de Plan en Opstandteekening, welke hier toe van Stadswege vervaardigd en ter Secretarie berustende, te bezigtigen is*.⁹

Hoewel het dus een particuliere onderneming was geworden, was de gemeente er klaarblijkelijk ook bij betrokken. Zij deed nog meer ter bevordering van dit bouwplan: zij verleende voor de eerste jaren vrijstelling van grondrente, van *Straat-, Emmer- en Lantaarngeld* en van verponding. De straataanleg zou voor rekening van de gemeente komen, maar het onderhoud van de straat voor rekening van de huiseigenaren. Tenslotte werd nog een financiële garantie verleend: *Betrekkelijk de aanzuivering der Renten bij het inwisselen der Receptissen op 3% bepaald en van Stadswege te waarborgen*.¹⁰ Het kapitaal van de onderneming werd bepaald op f 60.000, –, verdeeld in aandelen van f 250, –, waarop men ter secretarie kon intekenen. Bij voltekening zouden de inschrijvers bijeengeroepen worden om 4 'Kommissarissen' te kiezen uit diegenen die voor f 2000, – of meer hadden ingeschreven. Burgemeester en wethouders zouden een 5e commissaris benoemen, die geen deelgenoot behoefde te zijn. Commissarissen moesten jaarlijks rekening en verantwoording tegenover burgemeester en wethouders afleggen.

De opzet werd duidelijk toegelicht: *Reeds ruim drie Jaren geleden was de Commissie van verfraaiing en uitbreiding der stad er op bedacht om door dezelfde kundige hand die het geheel ontwerp had vervaardigd, een plan tot dit gedeelte bijzonder betrekkelijk te doen bewerken. Hetzelve bestaat in vier teekeningen welke, schoon van eene afwisselende bouworde, echter in harmonie tot elkander staande, en tevens ieder afzonderlijk kunnen worden uitgevoerd. . . De vorm en inrigting der huizen is dan ook naar deze bestemming*

2 GAU, Inv. 4, nr. 476xx.

3 Zie hierover: P. R. Gleichmann, 'Ein Problem kontrovers gesehen', *Der Architekt* (1977), 239-242; N. L. Prak, *Architects: the Noted and the Ignored*. Chichester 1984 en N. L. Prak 'De van Nelle fabriek te Rotterdam', *Bulletin KNOB* 69 (1970), 123-136.

4 J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*. Utrecht/Antwerpen 1968.

5 H. M. A. J. van Asch van Wijck, *Levensschets van Henrick Moreelse*. Utrecht 1843, 10. Dit boekje bevat een uitvoerige, en bijna steeds betrouwbare, geschiedenis van de aanleg van de wandelingen en de bouw van de huizen.

6 *Ib.* 6.

7 *Ib.* 17, 21.

8 GA Utrecht, Inv. 4, nr. 604.

9 *Id.*

10 *Id.* (zie noot 8).

Afb. 1. Utrecht, van Asch van Wijckskade 25-19. De vier huizen van de z.g. 'derde onderneming' verbonden door tuinmuren. Dit was de 'bevallige afwisseling' die bedoeld was. Op de achtergrond de huizen van de eerste onderneming, van Asch van Wijckskade 18 en 17 (foto auteur, 1983).

gerekend, zij zijn daarom in vakken ieder van drie huizen verdeeld, met het doel, dat de middelste huizen voor winkelnering bestemd zijnde, de zijhuizen ieder van een Tuin of open plaats voorzien, eene werkplaats of bergplaats zouden hebben, waardoor Timmerlieden, Metselaars, Steenhouwers en andere ambachtslieden, brandhoutverkopers en andere neringdoende lieden, eene betere gelegenheid dan ergens elders voor hun beroep en nering zullen aantreffen, de bovenhuizen zijn tot appartementen bestemd, en het aangename uitzigt doet voorzien dat hetzelfde geredelijk bewoners zal uitlokken. . . Het vak op de teekening No. 2 voorgesteld is de grondslag van de volvoering van de overige drie vakken op de teekeningen No. 1, 3 & 4 afgebeeld, dit vak is het hoofdpunt van den geheelen aanleg, daar hetzelfde van het Bagijne bolwerk af tot aan de Waardpoort het gezicht van de buitenzijde der Stad geheel aanvult en het afzigtige der achterhuizen en stallen van de Lauwerstraat geheel bedekt en wegneemt, terwijl de afwisseling van boomgewas tusschen ieder der vakken het stijve van regelmatig aaneengebouwde huizen doet verdwijnen. . . en dus ruim de helft van den omtrek der Stad eene nieuwe en bevallige vorm hebben verkregen welke tot een aaneengeschaald geheel zal zijn gebracht, doch zoo lang de hand niet wordt gelegd aan dit gedeelte, hetwelk men thans wenscht, door eene Maatschappij onder waarborg der Stad tot stand te zien brengen, is en blijft alles stukwerk zonder samenhang. . . En dit mag dan ook de gegronde hoop doen voeden, dat men zich niet bedro-

gen zal hebben in het uitzigt, dat de aan te bouwen Huizen huurders en wel van een deftigen burgerstand zullen vinden, daar zij hunnen benedenhuizen voor hunne nering en bedrijf behoudende de bovenhuizen aan anderen kunnen verhuren – de berekening der waarschijnlijke huurwaarde is daarop gegrond, welke op f300, f325, f350 of f375 berekend is.¹¹

De opzet wijkt af van de hedendaagse bouwpraktijk: een blok huizen waaraan de aandeelhouders konden verdienen, maar de gemeente de verliezen moest goedmaken. Het accentueert de waarde die de initiatiefnemers hechtten aan een bevredigende realisatie van Zocher's plannen.

Het belang dat de stad had bij deze bouw kwam duidelijk uit: hiermee zou ruim de helft van den omtrek der stad eene nieuwe en bevallige vorm hebben verkregen.¹² Zelfs vandaag kan het idee van een oude stadskern als 'monument' omzoomd, hetzij door stadswallen (als Naarden), hetzij door een gordel van groen en van gebouwen, ons nog aanspreken. Door de aanleg van Hoog Catharijne en de Catharijnebaan is de westelijke grens van de Utrechtse binnenstad sterk van karakter veranderd vergeleken bij de oost- en noordkant; de kwaliteiten van Zocher's ontwerp blijken uit de vergelijking. Tevens moesten de nieuwe huizen het afzigtige der achterhuizen bedekken dat door de slechting der wallen zichtbaar was geworden.

De Werkplaatsen of Magazijnen tussen de huizen moeten waarschijnlijk gezien worden als een bescheiden variant op de grotere pakhuizen die op de Catharijnekade hadden moeten komen, en waren bijgevolg een uitvloeisel van de eerste eis van de gemeenteraad om te letten op de uitbreiding der handel. Ze zijn bij de laatste bouwcampagne, de zogenaamde 'derde negotiatie' weggelaten, toen gebleken was dat ze niet zo gemakkelijk te verhuren waren.

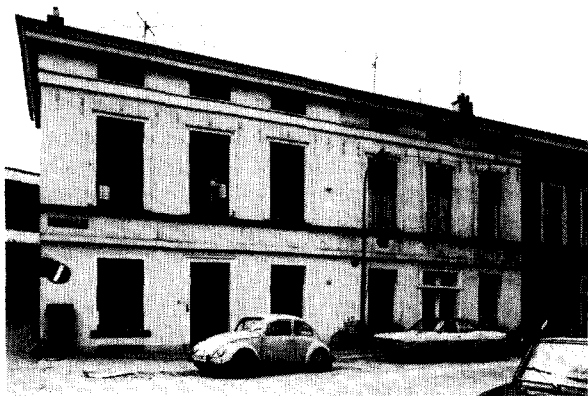
Door de sloop van de 14e-eeuwse stadsmuur en de 16e-eeuwse aanaarding daarachter was maar een smalle strook grond vrijgekomen.¹³ Bijgevolg konden de magazijnen niet achter de huizen worden aangelegd, en was er evenmin ruimte voor opslag in de open lucht. Waarschijnlijk daarom werd van de nood een deugd gemaakt en werden de open plaatsen tussen de huizen gelegd, wat het stijve van regelmatig aaneengebouwde huizen doet verdwijnen. De tuinmuren ontrokken de opslag van materiaal of wagens aan het gezicht.

Het project diende niet alleen de stadsverfraaiing, maar zou ook gelegenheid verschaffen aan diegenen, welke met onbepaald verlof huiswaarts zijn gekeerd,

11 Id. (zie noot 8).

12 Id. (zie noot 8).

13 *Utrecht ommuurd*. Tentoonstellingscatalogus Gemeente Archief Utrecht, 1983.

Afb. 2. De huizen van de eerste onderneming, van Asch van Wijckskade 18, 17 en 16 (foto Gemeente Archief Utrecht, 1974).

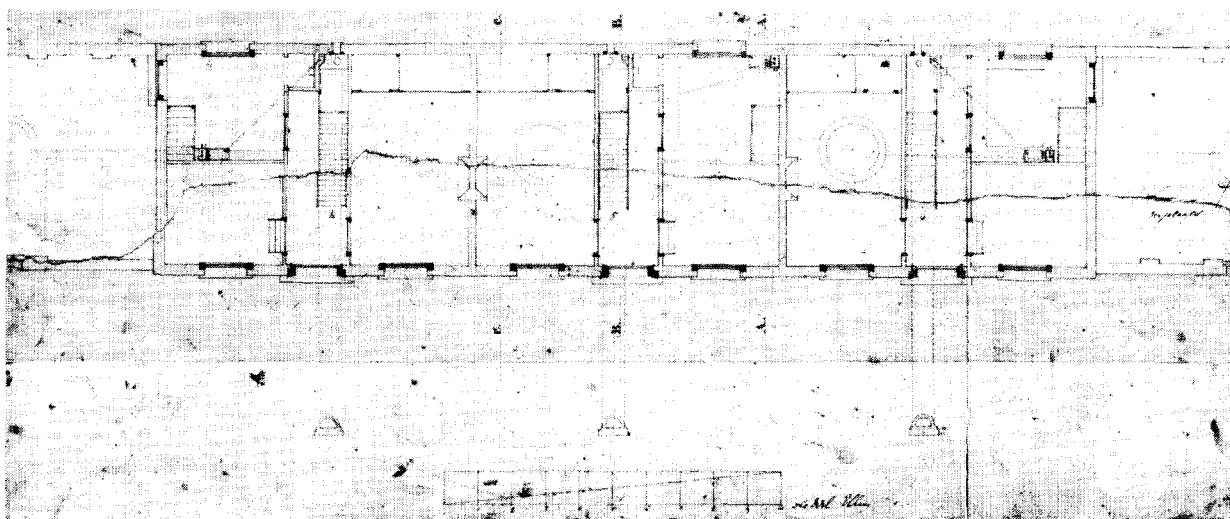
na hunnen arm tot verdediging des Vaderlandschen gronds te hebben geboden, om door werkzaamheid in huns en hunner huisgezinnen bestaan te voorzien,¹⁴ met andere woorden als werkverschaffingsproject voor afgezwaaide dienstplichtigen – de dienstplicht was in 1810 ingevoerd – van de Belgische opstand.

De eerste, tweede en derde onderneming

De eerste onderneming was op 7 augustus 1833, tien dagen voor de sluitingsdatum, voltekend. Een jaar later, op 26 augustus 1834, toen men nog aan de negen huizen bouwde, werd in de gemeenteraad voorgesteld om nog een vak te bebouwen, mede omdat een *niet minder groot aantal schutters* met verlof zou gaan. Er werd een plan gemaakt voor zes huizen en twee bergplaatsen, geraamde kosten f 40.000, – , maar er werd slechts voor f 25.000, – ingetekend.¹⁵ Dit plan werd bezuinigd tot twee losse huizen met daartussen twee bergplaatsen (onder één kap). De laagste inschrijving bij de openbare besteding kwam uit op f 24.000, – ; met 5% 'architectloon', administratiekosten en onvoorzien kwam het geheel uit op f 25.800, – .

Op verzoek van de commissarissen van de vereniging werd dit tekort van f 800, – door de gemeente aangezuiverd. Tijdens de bouw bleek dat er geheid zou moeten worden, in afwijking van het bestek; na aarzeling besloot de gemeente ook dit te betalen.¹⁶

In 1837 vroeg de heer Van Asch van Wijck (inmiddels ook commissaris van de vereniging) aan zijn medebestuurders of het niet *in het belang der beide ondernemingen raadzaam zoude zijn om te trachten middelen te vinden tot verdere volbouwning der Noordkade*.¹⁷ De vergadering vroeg J. D. Zocher, de architect, om advies. 27 november 1837 leverde Zocher een ontwerp voor vier huizen, met een globale begroting van f 50.000, – . *Dit ontwerp wordt bij al de leden*

Afb. 3. Plan van de begane grond van de huizen van de eerste onderneming. Detail van een (ongedateerde) tekening in de atlas van het gemeentearchief. De gestippelde cirkels zijn de welwaterputten; de gestippelde rechthoeken de regenwaterputten. Onder de voorgevel is een dwarsdoorsnede van het riool uitgeslagen (foto GA Utrecht).

der Commissie met welgevallen beschouwd.¹⁸ De in-tekening liep echter slechts op tot f 34.750, –.

De geringe animo voor de derde onderneming kan veroorzaakt zijn door teleurstelling over de resultaten van de eerste onderneming. De voorgespiegelde jaarhuren van f 300, – tot f 375, – werden maar bij één huis gehaald (huis 'J', voor f 300, –). In 1836 was de gemiddelde gecontracteerde jaarhuur per huis van de eerste onderneming f 245, –; in 1837 zou dit tot f 260, – oplopen.¹⁹

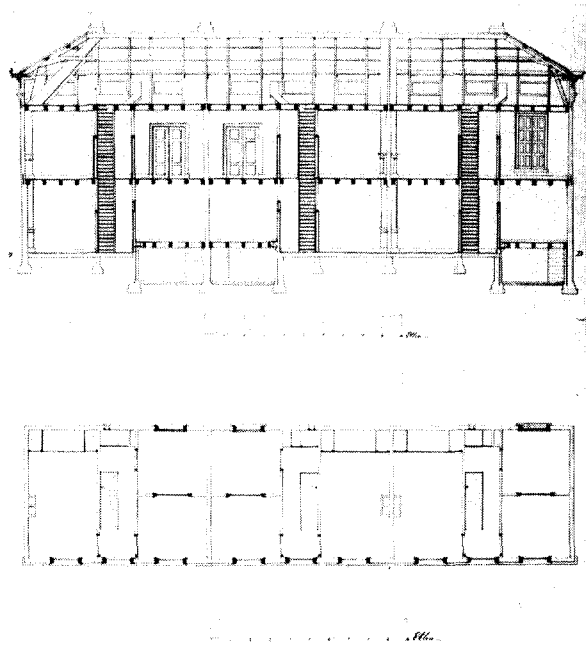
Bezuiniging op het plan werd overwogen, maar afgewezen omdat het teveel moeilijkheden op zou leveren. De commissarissen vroegen daarop de gemeente om de openstaande aandelen ad f 15.250, – over te nemen, welk verzoek door de gemeente werd ingewilligd. Deze huizen uit de derde onderneming zijn het best bewaard gebleven, en geven nu – na restauratie – een denkbeeld van het complex zoals het er in het midden van de vorige eeuw moet hebben uitgezien (afb. 1). De *afwisseling van boomgewas tusschen ieder der vakken* is in de overige twee ondernemingen aan de groei van Utrecht en de toenemende behoefte aan bouwterrein in de binnenstad ten offer gevallen; zoals later ook Zocher's *wandelingen* ten dele zouden worden opgeofferd aan Tivoli en de Stadsschouwburg (afb. 6).

Indeling en technische uitvoering

De plattegronden van de huizen van de eerste onderneming (afb. 2, 3, 4) lijken eveneens door de geringe diepte van het bouwterrein bepaald. Het zijn bescheiden varianten van het brede rijenhuis met middengang, een type dat als het dubbele huis al in de 17e eeuw in zwang was gekomen.²⁰

Van de twee kamers naast de gang op de begane grond kan de voorste als winkel, bedrijfsruimte of extra slaapkamer gebruikt worden. Het ontbreken van een schoorsteen maakt dit vertrek ongeschikt als dagverblijf. De erachter liggende keuken had een kooknis tegen de achtergevel, een hardstenen gootsteen met er naast een met lood beklede eikehouten pompbak. Een afgeschoten trap leidde vanuit de keuken naar een kelder onder de voorste kamer. De vloer van deze kelder lag maar 130 cm onder het peil van de begane grond; door de vloer van de bovenliggende kamer te verhogen, werd in de kelder een vrije hoogte bereikt van 160 cm.²¹

De *grote Kamer* aan de andere kant van de gang bevatte een bedstede tegen de achtergevel, met ernaast een grote kast met vijf legplanken. Deze elementen wijzen op het gebruik als slaapkamer, maar de Rumfordsse open haard maakt duidelijk dat dit ook – naast de keuken – het voornaamste woonvertrek was. De indeling van de verdieping komt met die van

Afb. 4. Plan van de eerste verdieping en langdoorsnede van de huizen van de eerste onderneming (foto GA Utrecht).

de begane grond overeen. Tussen de twee kamers is een porte-brisée getekend, wat het onwaarschijnlijk maakt dat de achterste kamer als keuken werd gebruikt. Eveneens ontbreken zowel op tekening als in bestek de kooknis, de gootsteen, de pompbak en het aanrecht. In de plattegronden van de tweede onderneming (afb. 5) is wél een keuken op de verdieping ingetekend.

14 GAU, Inv. 4, nr. 604.

15 GAU, Inv. 4, nr. 604 en 596-bis.

16 Id.

17 GAU, Inv. 4, nr. 604.

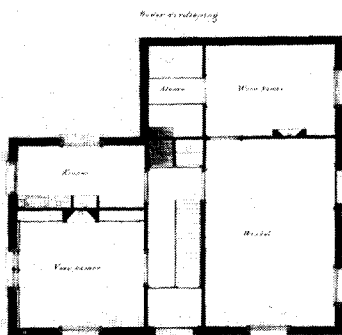
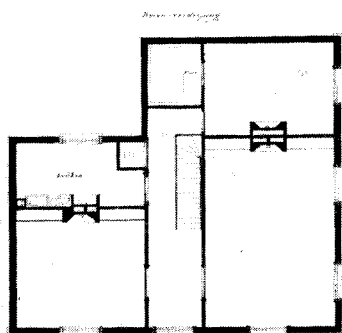
18 Id.

19 GAU, Inv. 4, nr. 598.

20 R. Meischke, H. J. Zantkuyl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*. Haarlem 1969, 457-458.

21 GAU, Inv. 4, nr. 596. *Bestek en condities volgens welke... zal worden aanbesteed, het bouwen van 9 HUIZEN, en 4 BERGPLAATSSEN...*, art. IV. Alle maten zijn opgegeven in Nederlandse ellen, palmen, duimen en strepen. Verschillende auteurs, w.o. die in de catalogus *Wandelingen...* (zie noot 1), hebben aangenomen dat dit ellen van 0.69 m zijn. Vergelijking van de maatvoering (in ellen) op de tekening, met deuren en bedsteden, toont aan dat de 'Nederlandsche el' gelijk is aan 1 m. De tweede editie van de Winkler Prins van 1884 vermeldt onder 'El': *De mètre, meter of Nederlandsche el is verdeeld in 10 palm, 100 duim en 1000 streep.*

Neder gezigt plan van de bodem wordt aan volgen

Afb. 5. Plattegronden van de begane grond en de verdieping van het huis van de tweede onderneming dat op afb. 6 te zien is (foto GA Utrecht).

Doordat de huizen van de eerste onderneming meer breed dan diep waren, werd de balklaag van de voor- naar de achtergevel gelegd. Opvallend is de grote zwaarte van de grenen balken van de eerste verdieping en de zolder: 18×23 cm. Hiermee tonen deze huizen nog de invloed van oudere bouwtradities.

In de pompbak van de keuken – het enige tappunt van de woning – kwamen twee kranen, één voor regenwater voor huishoudelijk gebruik, en één voor ‘drinkbaar’ welwater. Dit water werd getapt uit de *Welputten diep beneden den beganen grond 5 ellen m of naar bevinding, zoodanig dat men bij het laagste water 1 1/2 halve el water in dezelve zal moeten hebben.*²² Het ‘welwater’ is niets anders dan het grondwater, dat in de stadsgracht aan de oppervlakte komt. Op deze stadsgracht kwamen de riolen van de huizen

uit: het geheel vormde dus een soort (open) circulatiesysteem. Dertig jaar later zou de hygiënist S. Sr. Coronel waarschuwen tegen het gebruik van . . . *grachtswater, waarin riolen uitmondten, die niet alleen het vuile in de huishouding verbruikte water afvoeren, maar ook een groot gedeelte van het secreetvuil, in zoover dit niet in secreetsputten opgenomen wordt. Dat de stoffen waarmede dat water is bedeed, dit ongeschikt maken tot drank voor den mensch, spreekt vanzelf. . .*²³ Van dit soort gevaren was men zich toen nog niet bewust.

Elk huis had een regenwaterput, gevoed door het water dat van het dak afliep. Hemelwaterafvoeren kwamen alleen aan de achterkant voor; misschien omdat de waterafname in de keuken aan de achterzijde ligt, of misschien ook uit esthetische overwegingen. Om het water uit de goot aan de voorzijde naar achteren te transporteren, en om ieder huis het water van ‘zijn’ dakvlak te geven, waren voor- en achterzijde, behalve door de zijgoten ook verbonden door twee Keulse goten.²⁴ De goten rondom waren afgedekt met lood, de hemelwaterafvoeren waren van zink, de grondleidingen tot aan de waterputten weer van lood; kennelijk was Zocher zich van de snelle vertering van het zink, tengevolge van de potentiaalverschillen, niet bewust.²⁵

De secreten (zonder waterspoeling) bestonden uit loden trechters, door loden pijpen verbonden met een zinkput. Een gemetseld riool, de bodem bekleed met tegels en van boven overwelfd liep van de zinkput naar de stadsgracht (afb. 3). Dubbele houten deksels moesten de stank zoveel mogelijk beheersen; . . . *een gedeelte der muren van het Sekreet te bezetten met nette verglaasde steentjes.*²⁶ Het rook niet fris, maar zag er wel fris uit.

De *grote Kamers* en de kleine voorkamers op de begane grond, evenals alle vertrekken op de verdieping, waren voorzien van behang op linnen, op een betengeling aangebracht. Alle plafonds waren betengeld en bepleisterd.

22 *Bestek*, art. I.

23 In F. Erisman, *Gezondheidsleer voor ontwikkelden van alle standen*. Voor Nederland bewerkt door S. Sr. Coronel, 's-Hertogenbosch 1879, 79. Vergelijking van deze tekst met het Duitse origineel laat zien dat Coronel het commentaar over grachtwater zelf had toegevoegd.

24 Ter plaatse van de scheidingswanden op zolder. *Bestek*, art. XXI.

25 Het was wél gedeeltelijk bekend: L. van Heusden, *Handleiding tot de burgerlijke bouwkunde*. Amsterdam 1833, 13: *De zink moet echter met veel oplettendheid verwerkt worden. 1. Is dezelve zeer vatbaar voor roesting, wanneer zij over ijzer of koper gelegd wordt; indien dit niet te vermijden is, moet zij eerst met menieverw bestreken, of met lood omkleed worden. . .*

26 *Bestek*, art. XI.

Afb. 6. Aanzicht van de Van Asch van Wijckskade vanaf de Weerbrug. Het huis op de hoek is één van de twee huizen van de tweede onderneming (foto GA Utrecht, 1972).

Bronnen; opengebleven vragen

Van deze huizen zijn een groot aantal archivalia bewaard gebleven: bestekken, tekeningen, huurcontracten, verslagen van de vergaderingen van commissarissen, een geschiedkundig overzicht, enz. Dit is natuurlijk het gevolg van de sterke betrokkenheid van het Utrechtse gemeentebestuur. Het lijkt waarschijnlijk dat het initiatief voor de ondernemingen van burgemeester van Asch van Wijck kwam, of uit zijn naaste omgeving. Doordat de stad financieel deelnam, en altijd één commissaris van stadswege werd benoemd, zijn het archief en (een deel van) de tekeningen nog aanwezig.

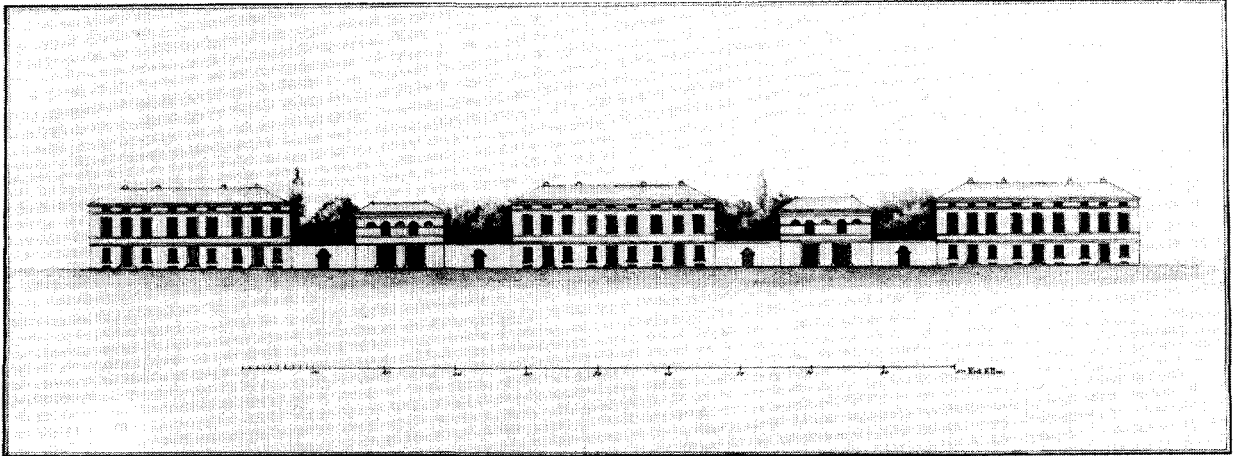
Ondanks de volledigheid van de gegevens blijven er een paar vragen open staan. Allereerst die naar de verhuurbaarheid van de *appartementen* op de verdieping. Zonder keuken en zonder tappunt zijn ze voor gebruik door een normaal gezin weinig geschikt. Men zou misschien aan slordigheid kunnen denken; bestek en tekeningen zijn echter consistent. Er wordt wel gesproken van een 'bovensekreet', niet van keukens op de verdieping; en de porte-brisée wordt apart beschreven in het bestek. Moeten we ons onderhuurders als de sur-

numerair Van der Hoogen uit Hildebrands familie Kegge voorstellen? Het aparte secreet, de grootte van de woning – met slechts één verwarmbaar vertrek, en een directe toegang tot de ruime zolder – suggereren gezinsgebruik. Ook de bewoners van de 18e-eeuwse Amsterdamse bovenhuizen hadden geen aparte keukens of pomp; ze kookten op de kachel in de huiskamer en haalden hun waswater beneden met emmers op uit een regenbak in de stoep. In Utrecht ontbreekt een voorziening daarvoor, noch is er een uitstortgootsteen op de overloop.²⁷ Mogelijk ook zijn de plannen tijdens de bouw gewijzigd en heeft men zich beperkt tot 9 eengezinshuizen in de eerste negotiatie, zodat 'bovenhuis' in het bestek niet meer betekent dan 'slaapverdieping'.²⁸

De tweede betreft de architect. Volgens het bewaard gebleven contract had Zocher alleen opdracht voor het ontwerpen van de gevels (afb. 7). Deze gevels zijn op kleine schaal gelithografeerd en zijn een eigen leven gaan leiden; het zijn zeker deze prenten waaraan wordt gerefereerd in de Notulen van de Utrechtse Ge-

27 Kanttekening van H. J. Zantkuyt.

28 Suggestie van R. Meischke.

Afb. 7. Aanzicht van de 9 huizen en 4 bergplaatsen. Litho zonder tekst of datum, waarschijnlijk gemaakt door J. D. Zocher ten behoeve van de inschrijving op de eerste onderneming (foto Gemeente Archief Utrecht).

meenteraad van 26 augustus 1834: *Ook heeft de smaakvolle tekening dier gebouwen gunstig gewerkt, om den wedijver op te wekken tusschen de Architecten, en men heeft sedert 1816 geen tijdperk in deze stad beleefd, waarin meerder aanbouw of verfraaijing van huizen in dezelve heeft plaats gehad, dan in dit Jaar...*²⁹ Uit de bewaarde stukken blijkt een voortdurende vrees om te veel geld uit te geven; en inderdaad toonden de tweede en de derde onderneming aan dat de voorzichtigheid terecht was. Alle tekeningen zijn ongesigneerd. Het zou mogelijk zijn dat Zocher zich strikt bepaald heeft tot zijn opdracht. Hiertegen pleiten de omschrijving die hierboven is aangehaald... *dezelfde kundige hand...* en de 5% 'architectloon' op de tweede onderneming. Ook lijkt de dimensionering van de massa's onuitvoerbaar zonder plattegrond, zodat aannemelijk is dat Zocher architect van het geheel is geweest.

Achteraf gezien zou Zocher met enige voldoening op de uitvoering van zijn grote plan moeten hebben kunnen terugzien. Weliswaar duurde de uitvoering van zijn *wandelingen* 32 jaar (1829-1861); maar ze werden uitgevoerd. Zijn huizen langs de kade werden gebouwd, ook al werd het na de eerste onderneming moeilijker om het geld te vinden. Zonder zijn beschermheer van Asch van Wijck was het niet zover gekomen.

Summary

The houses described in this paper are part of the 'improvements' on the perimeter of the old city of Utrecht. The dilapidated late-medieval walls and 16th- and 17th-century fortifications were demolished 1829-1834; the eastern and southern parts were turned into city-parks, the northern and western areas were designated for residences and warehouses. Architect for the parks and the houses was Jan David Zocher Jr., who received his training in France. The 15 houses on this quay, the *van Asch van Wijkckskade*, were built 1834-1839, by private initiative, strongly supported by the town council. For this purpose an association with shares was founded; the original interest in this association shown by the citizens was quite strong, but it fell during the building campaign.

The houses are reduced versions of the double-sized patrician row-house. Curious is the lack of a kitchen on the first floor, because the specifications and the original descriptions explicitly mention the split between dwellings on the groundfloor and first-floor 'apartments'. The construction and the systems of water-supply and sewage are discussed. The involvement of the city of Utrecht in their construction is the reason for the exceptionally complete archives on these houses.

DE OORSPRONKELIJKE BEBOUWING VAN HET EERSTE NIEUWE WERK TE ROTTERDAM

Dit artikel beschrijft het ontwikkelen van de bouwplannen en bebouwingsvoorschriften voor de Willemskade en Veerkade c.a. te Rotterdam in het midden van de 19e eeuw. Aandacht wordt besteed aan het ontstaan van de drie bouwondernemingen die deze nieuwe wijk hebben volgebouwd, aan de belangrijke rol hierin van de stadsarchitect Willem Nicolaas Rose en aan het gebouw van de Koninklijke Nederlandse Yacht-Club.

De stedenbouwkundige aanleg

Ten zuiden van de zuidelijkste punt van de oude Rotterdamse stadsdriehoek werd in het midden van de 19e eeuw het (eerste) 'Nieuwe Werk'¹ aangelegd. Van de bebouwing is nog een flink stuk bewaard gebleven; naar omvang en betekenis een uniek complex in onze vaderlandse geschiedenis. De bijzondere plaats was aanleiding voor een bebouwing van hoge kwaliteit; dat is weer de conservering ten goede gekomen. Het fragment, te zamen met de archivalische gegevens, kan helpen om het in veel opzichten nog zo onduidelijke beeld van onze bouwkunst uit de vorige eeuw wat nader te preciseren; en, wie weet? de waardering ervoor wat te vergroten.

Al vanaf 1828 werd in de Rotterdamse raad gesproken over vergroting van de stad.² Vanaf 1834 drong koning Willem I op zo'n uitbreiding aan. Op 18 september 1846 richtte de Kamer van Koophandel een adres aan de Raad van Rotterdam, waarin werd gevraagd om: *het zoodanig ophoogen der slijken voor het eerste Nieuwe Werk, dat aldaar tot aan het Veerhoofd eene kade voor Stoomboten en groote Schepen worde aangelegd en tevens de gelegenheid worde gegeven om langs die kade woon- en pakhuizen te bouwen.*³ Het nieuwe stadsdeel zou met een aftakking door de Scheepstimmermanslaan op het spoorwegnet moeten worden aangesloten.

Op 22 februari 1847 werd door de Stedelijke Raad besloten tot de uitvoering van deze uitbreiding. De

stadsarchitect Willem Nicolaas Rose had er al in 1842 een ontwerp voor gemaakt; het uitgevoerde ontwerp en bestek zijn echter van een onbekende. Het werd naar huidige begrippen een bescheiden toevoeging: circa 160 m diep en 350 m breed. Op 4 mei 1848 besloot de raad om de gronden te doen bebouwen. Aan dit besluit was een uitvoerige discussie in de raad voorafgegaan over de voorwaarden waaronder deze bebouwing zou mogen plaatshebben. Terwijl de oude 17e- en 18e-eeuwse keuren slechts bescheiden beperkingen aan het bouwen oplegden, werd voor dit nieuwe gedeelte een reeks zeer gedetailleerde bebouwingsvoorschriften opgesteld.⁴ Nergens blijkt uit de Notulen van de Raadsvergaderingen dat dit verschil als iets bijzonders werd ervaren; de raadsleden zelf namen met overtuiging deel aan de regelgeving. Twee factoren kunnen tot de wens hebben bijgedragen om alles in de puntjes te regelen: het feit dat er nu, voor het eerst sinds 1702, weer een stuk aan de stad werd toegevoegd (en dat daarover al eindeloos was gedelibereerd) en de buitengewoon prominente ligging aan de rivier. Mogelijk daarom werd getracht om met nauwkeurige bouwvoorschriften het rivierfront van de stad te verbeteren; de zorgvuldige afweging van de bouwhoogten wijst in dezelfde richting. Dat zou tevens kunnen verklaren waarom de voorschriften vooral esthetisch gericht waren.

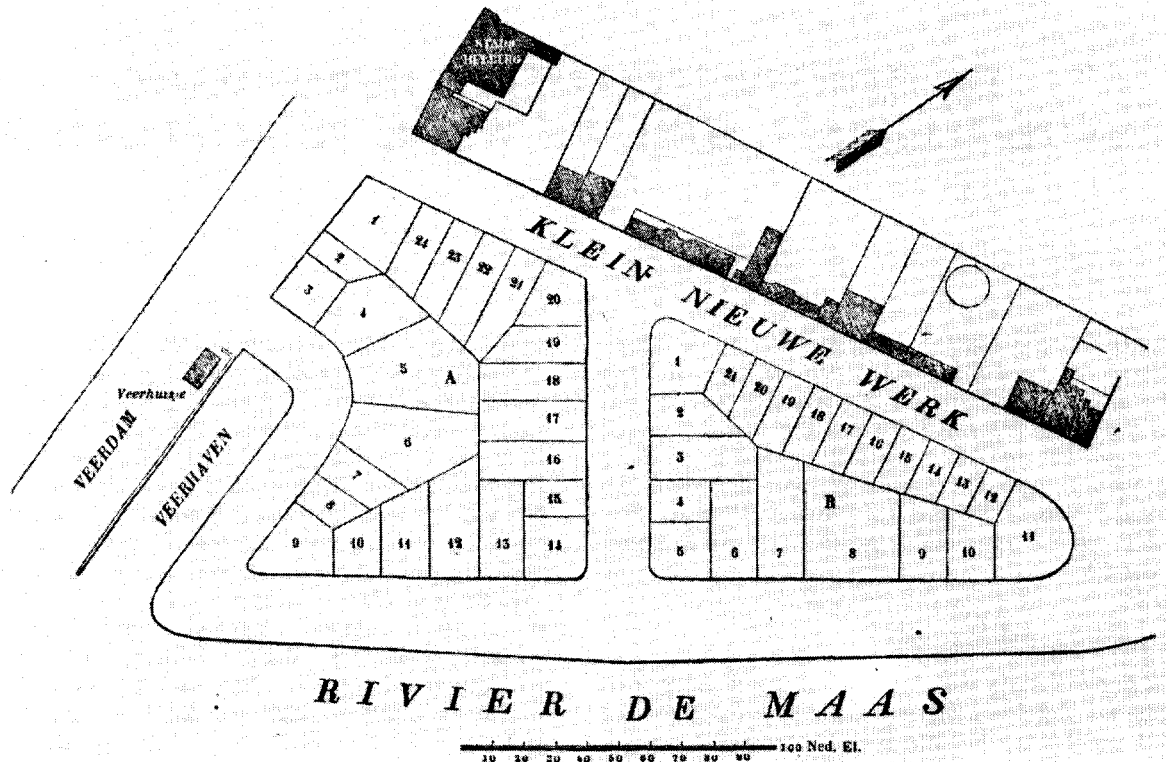
Daarnaast kwamen er voorschriften over de grondoverdracht en de bouwtijd. Kopers moesten direct aan de slag gaan; binnen één maand na de veiling zou er een ontwerp voor de bebouwing van het gekochte perceel bij B en W op tafel moeten liggen. De Stedelijke Raad bepaalde uitdrukkelijk dat elk perceel afzonder-

1 Tot 1850 heette het stukje Rotterdam tussen de Zalmhaven en de huidige Westerstraat, aangelegd 1699-1702, 'Het Nieuwe Werk': H. C. M. Moquette, M. Droogendijk, *Rotterdamsche straatnamen*. Rotterdam 1928. De naam is daarna op het hier besproken gebied overgegaan.

2 L. J. C. J. van Ravesteijn, *Rotterdam in de negentiende eeuw*. Schiedam 1974, 31-36.

3 Oud Archief Rotterdam (OAR) 5082.

4 De *Voorwaarden en Bepalingen* werden o.a. afgedrukt in *Bouwkundige Bijdragen* 5 (1849), 133-141.

Afb. 1. Plattegrond met perceelsverdeling van de blokken A en B van het eerste Nieuwe Werk, zoals afgedrukt in de Bouwkundige Bijdragen 5, 1849, 135 en 136. De kade langs de Maas heet sinds 1850: Willemskade, die langs de Veerhaven: Veerkade, de straat tussen de blokken A en B: Maasstraat en het Klein Nieuwe Werk: Westerstraat. De Veerhaven was de aanleiding voor de bocht in de Veerkade.

lijk geveild moest worden.⁵ De veiling bij opbod vond op 7 december 1848 plaats; het was geen succes. Slechts op één perceel werd geboden, door de aannemer Gradus de Haas ten behoeve van zijn opdrachtgever William Smith van Engelen. De verkoop werd opgehouden.⁶

Op 19 december werden door de raad *Nadere Bepalingen* vastgesteld⁷; hierbij werd de mogelijkheid geopend om grotere groepen van percelen te kopen. Verder werden de drastische termijnbepalingen verzacht: een plan tot bebouwing moest nu voor 1 november 1849 (in plaats van eind januari 1849) worden ingediend, de bouwer hoefde ook niet binnen 4 weken na goedkeuring van het plan al aan het bouwen te zijn, en kopers van meer dan één perceel werd een ruimere bouwtijd toegestaan. Er werd ook een toezegging gedaan: *De Stad zal verplicht zijn vóór het einde des jaars 1851 de straten en kaaijen met keijen en klinkers te doen bestraten, en de verhoogde gangpaden met de gezonken gooten te doen maken [...] en voorts te doen maken de riolen en putten [...] en eindelijk de*

kaaimuren...⁸ Het lijken alles maatregelen die bedoeld zijn om de verkoop te stimuleren.

Maar tevergeefs. Op 4 januari 1849 vond de openbare afslag plaats en weer werd de verkoop opgehouden wegens gebrek aan belangstelling. De volgende dag al schreef notaris J. M. A. Cazaux, onder wiens leiding beide mislukte veilingen hadden plaatsgevonden, dat hij in onderhandeling was met iemand die

5 Het oorspronkelijke voorstel van de Commissie van Beheer van Stadsgebouwen, Eigendommen, enz. is niet bewaard gebleven. Bij de bespreking van de Voorwaarden op 22 april 1848 werd door enkele raadsleden aangedrongen op 'handhaving der concurrentie', hetgeen bij de vaststelling op 2 mei 1848 zijn beslag vond in de 7e toegevoegde bepaling: *Dat geene combinatie der gronden bij den verkoop zal plaatshebben maar alleen perceelsgewijze zal geschieden* (OAR, Notulen van de Fabricage).

6 *Rott. Courant*, 15 januari 1849.

7 OAR, Notulen van de Stedelijke Raad, 19 december 1848. Uit de correspondentie over het Nieuwe Werk (OAR, Fabricage, 5082) blijkt dat notaris Cazaux op wijziging van de bepalingen had aangedrongen.

8 OAR, Archief Fabricage, 5082.

Afb. 2. *Willemskade 18-7. De nummers 17-7 zullen de 'elf aanzienlijke Woonhuizen' zijn uit het Berigt van notaris Cazaux. Blok B is bij het bombardement van 1940 verwoest; blok A bleef gespaard (foto uit 1909, G.A. Rotterdam).*

misschien bereid was een aantal van de percelen tegen de ophoudingsprijs te aanvaarden.⁹ Cazaux stelde voor dat als zich nog andere kopers bij Burgemeester en Wethouders zouden melden, deze naar hem, Cazaux, zouden worden doorverwezen.

Weer een dag later, 6 januari 1849, gaf Cazaux de naam op van één koper voor één perceel (D. van Ameijden van Duijm voor no. 14 van vak A, zie afb. 1), en schreef dat hij diezelfde dag . . . *het ter perse zijnde Berigt van een meer omvattend plan*¹⁰ voor vak B aan Burgemeester, Wethouders en Raadsleden hoopte te kunnen toesturen. Dit was het *Berigt omtrent de oprigting eener Maatschappij tot aanbouw aan het Nieuwewerk te Rotterdam*¹¹ (in het vervolg genoemd: Maatschappij tot Aanbouw) waarvoor men vanaf 26 januari 1849 aandelen kon kopen ten kantore van notaris Cazaux. In dit prospectus werd beschreven dat van de in totaal 45 erven er toen 6 in vak B en 7 in vak A verkocht waren, en dat de overige nog te koop waren.

Onder de redenen die tot het aanvankelijk onver-

kocht blijven van een aanmerkelijk gedeelte der geveilde Erven hebben bijgedragen, mag inzonderheid geteld worden, dat het voor ieder bijzonder persoon bedenkelijk kan worden geacht een enkel perceel te kopen en te bebouwen, zonder verzekerd te zijn dat, en op welke wijze, daarnevens zal worden aangebouwd, terwijl het kopen en bebouwen van een groot aantal percelen, ofschoon die ongelegenheid afsnijdende en betrekkelijk met meer voordeel kunnende geschieden, het vermogen van verreweg de meeste particulieren te boven gaat. Het stichten eener Maatschappij, die, door vereeniging van kapitalen, met genoegzame krachten zou zijn toegerust om zulk eene onderneming, op ruime schaal en met gegronde hoop op goede financiële uitkomsten, tot stand te brengen en waaraan ieder, naar eigen goedvinden en naar gelang zijner middelen, zou kunnen deel nemen, mag

⁹ OAR, Fabricage, 5082, brieven van J. M. A. Cazaux.

¹⁰ Id.

¹¹ G.A. Rotterdam, bibl., XI F. 886.

*dus als eene zeer wenschelijke zaak worden beschouwd. De ondergeteekende, aangezocht om de oprigting van zulk eene Maatschappij te beproeven, heeft zich daaraan niet willen onttrekken.*¹²

De onbekendheid met de toekomstige buurman kan een rol gespeeld hebben bij het gebrek aan belangstelling. Er lijkt ook een andere interpretatie mogelijk. De uitgifte in individuele percelen, elk bedoeld voor een individuele koper, was weliswaar de gebruikelijke, maar die sloot slechts matig aan op de behoefte. Voor een project van deze omvang was wat wij een projectontwikkelaar zouden noemen noodzakelijk. De door Cazaux bedachte 'Maatschappij' zou deze rol gaan vervullen voor vak B.

Het lijkt zelfs waarschijnlijk dat de plannen voor deze maatschappij al voor de afslag van 4 januari 1849, en mogelijk zelfs voor de veiling bij opbod van 7 december 1848 gemaakt waren. Immers, al op 2 februari, één week nadat de inschrijving op de Maatschappij werd opengesteld, berichtte de Rotterdamse Courant dat er voor f 240.000, – was ingetekend. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat dit succes, zo scherp afstekend bij de laauwheid op de veiling, het onmiddellijke gevolg was van de prospectus.

Een lijst van intekenaren, gedateerd op 1 februari 1849, is bewaard gebleven.¹³ Bovenaan staan J. van Limburgh, P. van Limburgh en G. de Haas & Zn voor f 100.000, –. Hun deelname voor dit bedrag kwam al in het gedrukte *Berigt* voor; zij waren de aannemers en timmerlieden die zich verbonden hadden om het gehele werk voor f 435.000, – uit te voeren. Verder komen er op voor burgemeester J. F. Hoffman, wethouder A. Schadee, die te zamen door de Stedelijke Raad met de verkoop belast waren, elk voor f 5000, –, A. W. van Dam, de architect die volgens het *Berigt* al plannen had gemaakt, een aantal Rotterdamse notabelen (onder wie J. Mees, Ph. van Ommeren, P. C. Hoyneck van Papendrecht en J. A. M. Bichon van IJsselmonde) en notaris Cazaux zelf (voor f 3000, –). Gezien de data, de deelnemers en de bedragen lijkt het niet uitgesloten dat de geringe belangstelling op de veilingen het gevolg was van de reeds bestaande plannen voor deze maatschappij. De belangstelling bleef: op 23 februari nam Koning Willem II voor f 10.000, – deel¹⁴ en op 19 april 1849 was er tot het maximum van f 510.000, – ingetekend.¹⁵

Hiermee was de bebouwing van blok B verzekerd. Ook voor blok A bestond een groep van belangstellenden. Op 10 februari 1848 maakten B en W in de raad bekend dat bij hen een adres was binnengekomen van A. van der Pot, H. Weymans Ligtenberg, F. Dekker en J. F. Metzelaar,¹⁶ waarbij zij, onder referte aan een eerder adres van gelijke strekking, vroegen naar de verkoopvoorwaarden en de prijs van de ingedijkte gronden aan het Nieuwe Werk. Op 18 april 1848 gin-

gen George Nimmo, Huybertus Weymans Ligtenberg en François Dekker, meester-metselaars en Abraham van der Pot en Dirk van Ameyden van Duym, meester-timmerlieden, met elkaar een *Burgerlijke Vennootschap onder de Zinspreuk 'Door Harmonie'* met elkaar aan, met als doel: . . . *het koopen van onroerende goederen, met oogmerk om die te verhuren of weder te verkoopen, en het doen van gepaste verbeteringen, verfraaijingen, veranderingen en herstellingen aan zoodanige voor de vennootschap gekochte goederen . . .*, verder nog: . . . *het bieden op onroerende goederen bij openbare veilingen . . . en: . . . het opbrengen van onroerende goederen in openbare veiling . . .*¹⁷ Het was dus een handelmaatschappij in onroerend goed (zoals er na 1870 in Amsterdam tientallen zijn ontstaan) met de mogelijkheid om te bouwen. Gezien het beroep van de vennoten zal dit laatste het belangrijkste zijn geweest. Het lijkt waarschijnlijk dat deze aannemers uit *het ophoogen der slijken* de conclusie hadden getrokken dat ze gezamenlijk meer van de ontwikkelingen zouden kunnen profiteren dan ieder voor zich.

Op 8 januari 1849, dus vier dagen na de mislukte afslag, berichtte notaris Cazaux aan B en W van Rotterdam dat de heren Weymans Ligtenberg en Van der Pot de erven op de zuidelijke hoek van blok A (Nrs. 8, 9 en 10) wilden kopen, en als dat niet ging, er optie op wilden hebben.¹⁸ De verkoop vond 8 juni 1849 beslag. In de vergadering van de Stedelijke Raad van 29 april 1848 werd al gemeld door de voorzitter dat de Koninklijke Nederlandsche Yacht-Club voor deze terreinen belangstelling had.¹⁹ *Door Harmonie* kocht deze gronden ten behoeve van de Yacht-Club, en bouwde er van 1850 tot 1852 het clubhuis op, het nu nog bestaande Museum voor Land- en Volkenkunde.

Voor de overige erven van blok A was een grotere onderneming noodzakelijk. Op 20 februari 1849 berichtte de Rotterdamse Courant: *Van goederhand zijn wij onderrigt dat onze stadgenooten G. Nimmo, H. Weymans Ligtenberg, A. van der Pot, F. Dekker, D. van Ameyden van Duym en J. F. Metzelaar volkomen geslaagd zijn in het tot stand brengen der Bouwvereniging van Blok A aan het Nieuwe Werk, derwijl het kapitaal van f 400.000, – is volgeteekend, en zij van het Stedelijk bestuur den bedoelden grond hebben aangekocht . . .*

12 Id.

13 OAR, Fabricage, 5082.

14 *Rott. Courant*, 23 februari 1849.

15 *Rott. Courant*, 19 april 1849.

16 OAR, Notulen Stedelijke Raad, 10 februari 1848.

17 Notarieel Archief Rotterdam, J. M. A. Cazaux, 1848.

18 OAR, Fabricage, 5082, brieven Cazaux.

19 OAR, Notulen Stedelijke Raad, 29 april 1848.

Willemskade

uitg. N. J. Hoon, Amst. - 10

Rotterdam

Afb. 3. Briefkaart begin 20e eeuw van de Veerkade (G.A. Rotterdam).

Uit de officiële acte van oprichting, gepasseerd op 28 april 1849 blijkt dat weer vele notabelen een aandeel hebben genomen: J. van Hoboken, J. van Vollenhoven, A. Rueb, J. R. Veder, J. van Stolk, T. T. Gleichman, A. van Rijckevorsel en J. J. T. Chabot. Jacob Mees, al deelhebber aan de Maatschappij tot Aanbouw, tekende ook op de Bouwvereniging in. Onder de intekenaars kwamen vier notarissen voor. Het doel van de Bouwvereniging werd in het notariële contract omschreven: *Het doen opbouwen op de voorschreven percelen grond, door de oorspronkelijke ontwerpers dezer bouwvereniging... van Woonhuizen, met Pakhuizen daarachter, of onder, of tuinen daarachter, de woonhuizen voorzien van ruime kantoren of spreekkamers, alles volgens plannen nader te ontwerpen en vast te stellen, met oogmerk om zoo door verkoop, verhuring als anderzins, daarvan het meeste voordeel te trekken.*²⁰

De 'oorspronkelijke ontwerpers' waren Nimmo, Weymans Ligtenberg, Van der Pot, Dekker, Van Ameyden van Duym en Metzelaar. De laatste wordt in het contract als meester-timmerman vermeld; naast het timmeren oefende hij tevens het beroep van architect uit.²¹ In 1848 was de sociëteit *Tot Nut der Zeevaart* naar zijn ontwerp gereedgekomen. In 1844 had hij, achter prijswinnaar A. W. van Dam, de tweede prijs gewonnen voor de Zuiderkerk. De 21 erven naast de drie van de Yacht-Club werden tegelijk met deze laatste op 8 juni 1849 verkocht.

Het bouwen van de huizen

Uit de overgebleven rekest en correspondentie is de voortgang van de bouw enigszins te volgen.²² Op 17 maart 1849 werd vergunning gevraagd voor het plaatsen van een schutting rond een deel van blok A. Op 12 april boden Metzelaar en Dekker een geveltekening aan voor het pand op No. 11. Deze tekening werd afgekeurd, omdat de hoogte 3 palmen (30 cm) onder de vereiste 15 ellen (m) lag, en omdat het onduidelijk was, hoe groot de voorsprong van de balkons en 'hoek-avant-corps' zou worden. Op 7 mei werd een geveltekening voor dit zelfde erf goedgekeurd. Op 22 mei werd een tekening voor blok B afgekeurd (ook op de hoogte en de voorsprongen) die na herziening op 18 juni werd goedgekeurd. Over beide bouwblokken werd door de Commissie van Beheer van Stadsgebouwen, Eigendommen, enz. bericht dat er gebouwd werd *zonder dat het ons bekend is dat het noodige consent*.

²⁰ Notarieel Archief Rotterdam, A. Schadee, 1849.

²¹ Johan Frederik Metzelaar (1818-1897), opgeleid op de Stads-tekenschool te Rotterdam en in de timmerwinkel van R. van Kempe Valk; geeft zich aanvankelijk op in de adresboeken van Rotterdam als mr. timmerman, dan als timmerman en architect, en tenslotte alleen als architect; van 1870-1886 ingenieur-architect bij het Departement van Justitie voor de Gevangnissen en Rechtsgebouwen; in 1892 tot erelid van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst benoemd.

²² OAR, Notulen van de Fabricage.

Afb. 4. 'Gezigt op het Nieuwe Werk met het Feestgebouw', litho door A. C. Nunnink naar M. Maris, uit Rotterdam in MDCCCL IV. Een Gedenkboek en eene Kunstkroniek. Te 's-Gravenhage bij K. Fuhri, 1855. Het feestgebouw, links op de afbeelding, was voor de viering van het 25-jarig bestaan van de Mij. tot bevordering der toonkunst (G.A. Rotterdam).

is gevraagd of verkregen voor blok B op 31 mei en voor blok A op 28 juli 1849. In april 1850 werden de bouwtekeningen voor de Yacht-Club ter goedkeuring aangeboden. In oktober 1850 berichtte Cazaux, als directeur van de Mij. tot aanbouw dat de panden langs de Westerkade (nu: Willemskade) bijna alle onder dak waren. Op 24 oktober 1851 diende F. Dekker namens de Bouwvereniging een tekening in voor de percelen 1-7 van blok A; deze werd 15 november goedgekeurd.

Uit de stukken blijkt (indirect) dat op blok A begonnen werd aan de Willemskade, de Maasstraat en de Westerstraat en vervolgens geëindigd met de Veerkade: tegen de klok in het blok rond. Voor blok B werd ook eerst goedkeuring gevraagd voor de panden langs de Maas en vervolgens voor die aan de Maas- en Westerstraat (afb. 1 en 2).

Er zijn, vandaag zo goed als in 1849, aanzienlijke kwalitatieve verschillen tussen de verschillende kanten van de blokken A en B. De 'voorkant' langs de Maas is veel meer waard dan de achterkant langs het kleine Nieuwe Werk (de huidige Westerstraat). En de Maasstraat, tussen de blokken A en B, is relatief de meest bescheiden straat. In de prospectus van de Maatschappij tot Aanbouw kwam dit verschil duidelijk tot uiting: er waren . . . plannen en teekeningen vervaardigd, volgens welke aan de Maaszijde, langs de te ma-

ken ruime kade, zouden worden daargesteld elf aanzienlijke Woonhuizen, ieder met een ruim Pakhuis daaronder, waarvan sommige voorzien van een Kantoortje, 't welk des begeerd, als Spreekkamer bij het Woonhuis zou kunnen worden gevoegd. Deze elf panden, aansluitende aan de ontworpen gebouwen op de reeds verkochte percelen van vak B, zouden in onderling verband daarmede, volgens de bestaande tekening, een bevallig front opleveren, dat dit gedeelte der Stad tot een wezenlijk sieraad verstrekken zou. Van gemelde doelmatig in te rigten en met smaak te betimmeren Woonhuizen, die een bekoorlijk uitzicht over de rivier de Maas, op Fijenoord, het Katendrechtsche Veer, enz., zouden hebben, zijn een op een jaarlijkschen huurprijs van f 700, zeven op f 800, een op f 900 en twee op f 1000 's jaars geraamd. Langs de straat tusschen de vakken A en B zouden onder anderen zes kapitale Pakhuizen, ieder met drie Zolders en eene Vliering daarboven, worden gebouwd. Langs de straat tusschen het aan te koopen terrein en de thans bestaande Panden aan het Kleine Nieuwewerk, zouden voornamelijk kleinere Beneden- en Bovenhuizen worden daargesteld, berekend de meeste op f 350 jaarlijksche huurwaarde voor ieder Beneden- of Bovenhuis.²³

Deze verschillen hadden kunnen voeren tot een

sterk uiteenlopende bebouwing: hoger aan de Maas, lager op de achterterreinen, enz. In de oorspronkelijke opzet, toen nog gedacht werd aan individuele verkoop van elk perceel, was dit 'risico' nog veel duidelijker aanwezig. Hoewel de *Maatschappij tot Aanbouw* (waarschijnlijk) en *Door Harmonie* (zeker) er eerder waren dan de veiling, gingen de esthetische bezorgdheid en daarmee de voorschriften in ontwerp weer daaraan vooraf.

Een half jaar nadat de raad de uitbreidingsplannen had aangenomen, op 26 juni 1847, diende Rose bij de Commissie van Beheer van Stadsgebouwen, Eigendommen, enz. een gekleurde kaart in met de vorm van de bouwblokken. In die vergadering werd hem . . . verzocht deswege eene Memorie te geven houdende verdere ontwikkelingen van het plan en tevens, door het voorleggen van eenige modellen van gevels, eenige mate de wijze van bouwing te bepalen.²⁴ Op 3 juli 1847 bracht Rose een ontwerp voor de bouwvoorschriften bij de commissie ter tafel.²⁵

In 1848 werden plan en voorwaarden aan de Stedelijke Raad voorgelegd. Op 22 april 1848 berichtten Burgemeester en Wethouders aan de commissie dat er aanmerkingen waren gekomen uit de raad en op 2 mei 1848 werden de voorschriften in een enigszins door de raad gewijzigde vorm vastgesteld. Eén wijziging betrof de eerder genoemde eis om elk perceel afzonderlijk te veilen. Verder was in de raad uitvoerig gediscussieerd over het *verhoogd gangpad* (trottoir) en hoe onpraktisch dat zou kunnen zijn voor het inbrengen van koopwaar over de kade in de pakhuizen en tenslotte of het nog nodig was om op vlucht te bouwen.

Uit het bovenstaande blijkt dat Rose de voorschriften heeft geconcipieerd,²⁶ maar dat er waarschijnlijk in de commissie, in het college van Ben W en in de raad het een en ander aan is toegevoegd. De belangrijkste vormgevende bepalingen luiden:

Ieder Kooper zal op zijn gekocht Erf een Gebouw moeten bouwen, waarvan de gevel de geheele breedte van het Erf zal moeten beslaan . . . (Art. 2)

Het zal wel geoorloofd zijn meer dan één Perceel of Gebouw onder éénen gevel te brengen, maar niet om aan één Perceel twee of meer verschillende gevels te geven, al werd ook het Gebouw tot verschillende woningen ingericht (Art. 4).

De Perceelen langs de Maas en de Veerhaven, . . . zullen niet anders mogen worden bebouwd dan met Woonhuizen, onder of achter welke het echter geoorloofd zal zijn Pakhuizen te hebben (Art. 5).

De Hoekgebouwen . . . zullen minstens 18 Ellen hoog moeten zijn . . . de overige Gebouwen . . . langs de Maas en de Veerhaven, niet minder dan 15 Ellen en niet meer dan 18 Ellen (Art. 6).

Geene gevels zullen mogen worden gemaakt, dan nadat de tekening daarvan vooraf aan Burgemeester

Afb. 5. *Maasstraat, blok A. Huizen van 6 m perceelsbreedte (foto NLP).*

Afb. 6. *Willemskade 20 en 19, gebouwd 1849-1850, ontworpen door J. F. Metzelaar en F. Dekker (foto NLP).*

23 G.A. Rotterdam, bibl., XI F. 886.

24 OAR, Notulen van de Fabricage.

25 Id.

26 Reeds verondersteld door J. Nieuwenhuis, *Mensen maken een stad. 1855-1955. Uit de geschiedenis van de dienst van gemeentewerken*. Rotterdam z.j., 44.

Afb. 7. De 'Gothieke' detaillering van de ingang van Veerkade 5 (foto NLP).

Afb. 8. Balkons van Veerkade 5 en 6 (foto NLP).

en Wethouders zal zijn ingeleverd en door hen goedgekeurd, en zulks ten einde er kunnen gezorgd worden dat dit te bebouwen gedeelte der Stad niet tot ontsiering daarvan strekke (Art. 7).

Er mogen geene hanggoten aan de voorgevels worden aangebragt, tenzij die in den gevel verborgen zijn... (Art. 9).

De daken moeten gedekt worden met blaauwe pannen, leijen, zink of ander metaal, en zullen tot op 200 Ellen afstands van den voorgevel niet gezien moeten kunnen worden (Art. 10).²⁷

Schoorstenen mochten niet in de voorgevels gemaakt worden. Verder werden de toegestane stoepen, de kaaimuren, en de riolering in detail bepaald. De gedetailleerde stedenbouwkundige bepalingen laten zien dat Rose een bebouwing zoals aan het Haringvliet voor ogen stond: deftige woonhuizen als 'front' aan de rivier, met de pakhuizen erachter. Echter – en zulks in onderscheid tot het Haringvliet – een bebouwing die binnen vrij nauwe grenzen gehouden werd en esthetisch een eenheid zou vertonen (geen daken in het zicht, hoogten tussen 15 en 18 Ellen). Tenslotte werd door de grotere hoogte van de *Hoekgebouwen* ook een soort compositie van het geheel gemaakt.

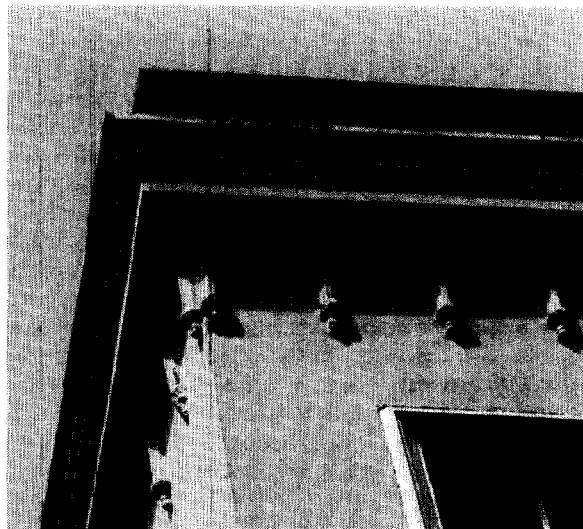
Toen de uitvoering van de bouw in handen kwam van twee grote ondernemingen, werd het bereiken van de bedoelde eenheid in aanleg veel gemakkelijker. In het overgebleven stuk van blok A is deze stedenbouwkundige conceptie nog heel goed te herkennen. De *Hoekgebouwen* onderscheiden zich van de rest van de straatwanden door een kleine attiek op de kroonlijst (afb. 3) en door de bepleistering. Het lijkt mij waarschijnlijk dat de – zeer ingetogen – verschillen in detaillering ook de bedoeling hebben dit onderscheid tussen hoeken en andere delen te onderstrepen. Veerkade 1 en 5 hebben geprofileerde houten raamomlijstingen, kroonlijsten boven de ramen, een 'gotische' deuromlijsting (afb. 7), 'gotische' gietijzeren consoles onder de balkons, 'gotische' balustrades op de balkons en een 'gotische' boogfries onder de kroonlijst (afb. 9). Een foto uit 1904 laat zien dat de kroonlijsten boven de ramen van de eerste verdieping toen nog een bescheiden (zinken?) palmettenfries droegen, dat op de ongepleisterde gevels ontbrak. Veerkade 6 tot en met 9 hebben geen raamomlijstingen of kroonlijsten voor de ramen, en een gewone klassicistische detaillering van consoles en balkon balustrades (afb. 10). De afmetingen van balkons en consoles komen echter geheel met die van de 'gotische' buurman overeen (afb. 8). De gevels aan de Westerstraat en de Maasstraat zijn veel soberder uitgevoerd dan die aan de Veerkade (afb. 5).

27 OAR, Notulen van de Fabricage.

Van de panden langs de Willemskade is alleen het hoekpand, No. 20, overgebleven (afb. 6). Op het gemeentearchief is nog een geveltekening bewaard gebleven voor Willemskade 24, naast het Museum voor Land- en Volkenkunde. Deze gevel is gelijk aan die van No. 20, zonder de ronde hoek en met één verdieping minder. Van de overige gevels van blok A aan de Willemskade is niets bekend. De geveltekening voor No. 24 is ondertekend door J. F. Metzelaar en F. Dekker,²⁸ die dit pand en No. 20 ontworpen zullen hebben.

Een litho uit 1859 geeft, ondanks enkele onnauwkeurigheden, het duidelijkste beeld van de stedenbouwkundige conceptie (afb. 4). De hogere 'hoekgebouwen' markeren de hoekpunten van elk bouwblok; hiertoe behoort ook het gebouw van de Yacht-Club (het huidige Museum voor Land- en Volkenkunde). Tussen deze 18 m hoge hoeken zijn de lagere (of, aan de Willemskade, zie afb. 2, hoogstens gelijk hoge) straatwanden gespannen. Dat de Yacht-Club in hoogte met de rest van de bebouwing zou harmoniëren was expliciet geëist bij het begin van de onderhandelingen tussen de gemeente en de K.N.Y.C. (afb. 4). De hoekgebouwen van blok A aan de Veerkade en de Westerstraat, en de Yacht-Club staken af tegen de overige gevels in metselwerk van blok A doordat ze gepleisterd waren. De gevels aan de Willemskade (afb. 6) waren wat rijker gedecoreerd dan die van de Veerkade; Willemskade 20 en 24 hadden hoekrisalieten. Vooral in blok A was er een genuanceerde gradatie in architectonische uitmontering tussen Maasstraat (afb. 5), Westerstraat, Veerkade en Willemskade. Een deel van deze gradatie komt direct voort uit de bebouwingsvoorschriften, een deel is door de architecten van de huizen zelf erin gebracht, mogelijk op advies van Rose. De rustige klassicistische architectuur van blok A sloot redelijk aan bij die van de architect A. W. van Dam in blok B (afb. 2). Uit de litho blijkt tevens waarom de eis gesteld werd van de 'onzichtbaarheid' van de daken (art. 10 van de bebouwingsvoorschriften): het hele effect van de heen-en-weer bewegende wanden rond de blokken berust er op.

Het lijkt mij waarschijnlijk dat Rose's invloed verder ging dan het ontwerp van de bebouwingsvoorschriften en het bouwtoezicht, vooral bij blok A. Op 29 augustus 1849 werd de Afdeling Rotterdam van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst opgericht.²⁹ Bij het 25-jarig bestaan, in 1874, werd vermeld: *De Afdeling . . . heeft haar ontstaan te danken aan het gezellig samenzijn van eenige beoefenaars van de Bouwkunst in eene keet bij den bouw der huizen van het eerste nieuwe werk aldaar.*³⁰ Onder de oprichters vinden we W. N. Rose (toen 'correspondent' van de Mij.), J. F. Metzelaar, G. Nimmo, D. Ameyden van Duym, A. van der Pot en F. Dekker. Rose werd

Afb. 9. Bekroning van Veerkade 5 (foto NLP).

Afb. 10. Gevels van Veerkade 6-9 (foto NLP).

28 In de verdeling van de accenten, in de algemene verhoudingen, in de detaillering en in de tekenwijze vertoont de tekening voor Willemskade 24 veel verwantschap met F. Hitzig's Privatgebäude mit 10 Wohnungen in Berlin: (*Romberg's Zeitschrift für praktische Baukunst* 2 (1842), Plaat 25, zoals de twee villa's uit 1852 van J. F. Metzelaar aan de Westerstraat veel overeenkomsten (ook in tekenwijze) vertonen met F. Hitzig's Wohnhaus Regentenstrasse Berlin, in: F. Hitzig, *Ausgeführte Bauwerke*. Berlin 1850, Plaat 4. Voor J. F. Metzelaar, zie noot 21, 23. François Dekker, geb. 1813, zoon van H. Dekker E.zn en evenals deze mr. metselaar, opgeleid aan de Stadstekenschool (waar zijn vader leraar bouwkunde was), ontwerper van Calandstraat 58-60 en Westersingel 70 (kern van het huidige Parkhotel), gemeenteraadslid van 1867-1876.

29 G.A. Rotterdam, 289, I, Notulen der vergaderingen van de Rotterdamse afdeling der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.

30 G.A.R. Inv. 289, 27.

tot president gekozen, François Dekker werd secretaris. Het was weer de groep *Door Harmonie*, die te zamen met Rose de afdeling heeft opgezet. Uit de bewaarde notulen van de vergaderingen blijkt duidelijk de dominante positie van Rose in theoretisch en esthetisch opzicht: hij stelde voor welke soorten onderwerpen zouden worden besproken, en nam de meer abstracte zelf voor zijn rekening: de verschillen tussen de bouwstijlen, Egyptische kunst, het uiterlijk van de kathedraal van Meissen, de kleurentheorie van Chevreuil. Toen in maart 1850 J. F. Metzelaar het ontwerp voor het winterpaleis in de Krim van Schinkel toonde, werden door Rose . . . *omtrent deze groote bouwkunstenaar . . . eenige bijzonderheden medege-deeld*.³¹ De werkwijze die de afdeling onder Rose's leiding ontwikkelde, nl. het bespreken van esthetische en praktische bouwkundige onderwerpen aan de hand van vragen, werden door J. F. Metzelaar in 1852 met succes aan de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst aanbevolen.³² Deze werkwijze heeft tot het midden van de jaren negentig de jaarvergaderingen van de maatschappij bepaald.

Vele inleidingen waren eenvoudig vertalingen van artikelen in de buitenlandse vakpers, net als de artikelen in *Bouwkundige Bijdragen*. Hoewel Franse en Engelse publikaties voorkwamen, werden vooral Duitse bladen geciteerd: de *Allgemeine Bauzeitung*, (*Romberg's*) *Zeitschrift für praktische Baukunst*, Erbkam's *Zeitschrift für Bauwesen*. Op dit laatste tijdschrift blijkt de afdeling in 1868 een abonnement te hebben gehad.

Deze literatuur en de enkele malen dat Schinkel genoemd werd, geven een aanwijzing voor de invloeden op de afdeling en daarmee op de architectuur van blok A. Alleen bij Duitse voorbeelden kwam de argeloze toepassing van gotische details aan een verder klassicistische gevel voor, die we aan Veerkade 1-5 vinden.³³ De gehele groep Veerkade 1-9 wordt in één keer ingediend voor goedkeuring en gebouwd, en is duidelijk als samenhangend geheel ontworpen. In *De Opmerker* van 1883 wordt de ontwerper genoemd: . . . *Ameijden van Duym, die in eenige woonhuizen nabij het Yachtclubhuis eene versiering met Gothieke profiëering aanwendde, maar overigens zich ook niet ontrok aan de alomheerschende klassieke strooming*. . . .³⁴

Van Veerkade 8 heb ik twee plattegronden gereconstrueerd, op basis van een verbouwingstekening voor dit pand uit 1883,³⁵ een vergelijking van de bestaande toestand in de naastgelegen panden zoals deze werd opgemeten in 1977, en inspectie ter plaatse (afb. 11).

Dwars door het huis heen liep een gang, die uitkwam op de gemeenschappelijke binnenplaats. Aan de ene zijde van de gang lag een suite van kamers, aan de andere kant twee kamers voor en achter de inpan-

dige trap. Waarschijnlijk werd de voorste gebruikt als spreekkamer en kantoor, en was de achterste de keuken; hierop wijst de in de hoek gelegen schoorsteen van het achterste vertrek. Achter de inpan-dige trap lag de privaat, onder de trap door bereikbaar. Op de eerste en tweede verdieping werd de trap verlicht en de privaat ontlucht door een kleine binnenhof. De tweede verdieping zal geheel, de eerste gedeeltelijk als slaapruijnte benut zijn.

Het plattegrondtype: een doorlopende middengang op de entreeverdieping met aan één zijde een dwarsgelegde inpan-dige trap is heel gebruikelijk in Nederland sinds het einde van de 17e eeuw³⁶ en blijft dat in de 19e eeuw. Door de bijzondere situatie is het type hier ongewoon breed uitgevallen.

De Koninklijke Nederlandse Yacht-Club 1849-1851

In 1841 bracht Koning Willem II een bezoek aan Rotterdam. Bij die gelegenheid werd hij over de Maas gezet in een 'Eeresloep', geroeid door 21 jongelieden van goeden huize uit de stad; o.m. werd de fabriek van de Nederlandsche Stoombootmaatschappij op Feyenoord bezocht. Deze *Eeresloeproeiers* werden op het einde van 1845 benaderd door een afgezant van Prins Hendrik³⁷ met het plan om een roei- en zeilclub op te richten. Op 29 december werden de statuten van de K.N.Y.C. vastgesteld en reeds op 30 december volgde de koninklijke goedkeuring hiervan. Doel van de

31 G.A. Rotterdam, 289, 1 (zie noot 29).

32 Op de 10e vergadering; op de 11e Algemeene Vergadering, 15 juni 1853 werd het voorstel om . . . *behalve de gewone huishoudelijke en administratieve werkzaamheden te behandelen met algemene stemmen aangenomen Bk. Bijdragen 8 (1854), kol. 230-231*.

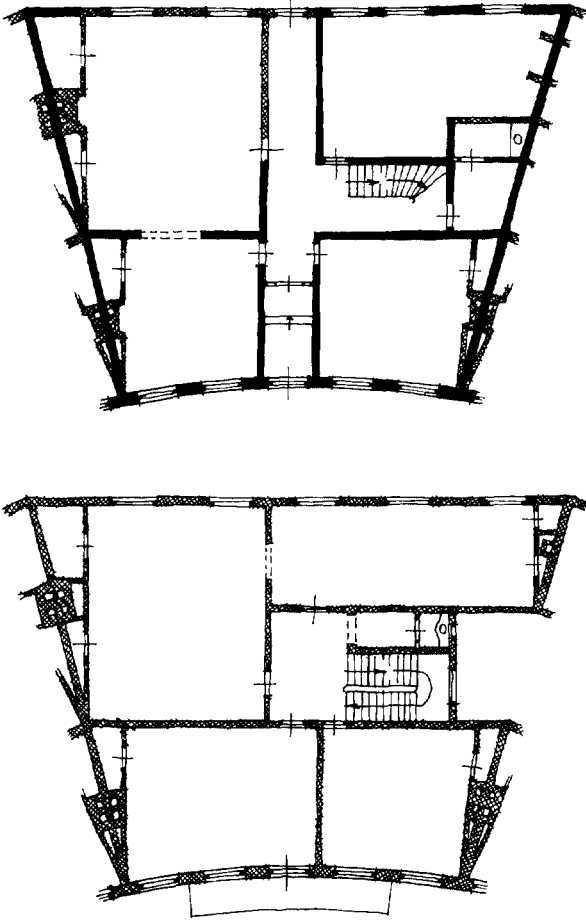
33 Ook daar nog bij uitzondering: in twee woonhuizen te Hamburg ontworpen door J. Jolasse, (*Romberg's Zeitschrift für praktische Baukunst 8 (1848)*), Plaat 7 en 18. Schinkel had in het kerkin-terieur van Moabit een dergelijke menging beproefd (K. F. Schinkel, *Sammlung architectonischer Entwürfe*. Berlin 1819-1840, Plaat 160).

34 J. M. — De bouwkundige beweging te Rotterdam na 1850, in: *De Opmerker*, 17 november 1883, 423-426. Aan de hand van een aantal bouwvragen blijkt dat de schrijver uitstekend geïnformeerd is, reden waarom ik ook aan deze toeschrijving geloof hecht. Over Metzelaar schrijft J. M.: . . . *dra heeft Schinkel hem in het zog van de klassieken gebracht . . . Een der gevels op de Leuvehaven, met pilasters en frontespice versierd, een andere met een enkel gerepeteerd drielicht als hoofdmotief, verraden hoe de kennismaking met Titz en Hitzig een mildere stemming hadden bewerkt*.

35 G.A. Rotterdam, archief bouwtekeningen, aanvr. 11-6-1883, tek. nr. 318.

36 R. Meischke en H. J. Zantkuyl, *Het Nederlandse woonhuis 1300-1800*. Haarlem 1969, 458. Voorbeelden zijn Amsterdam, Herengracht 476 (na 1678), 493 (± 1780); Den Haag, Prinsengracht 28 (1731).

37 P. M. Bosscher, P. I. Mörzer Bruyns-de Haan, L. M. Akveld, G. Trausch, *Prins Hendrik de zeevaarder*. Amsterdam 1975.

Afb. 11. Plattegrond en verdieping van Veerkade 8. In zwart de muren als bestaand aangegeven op de verbouwingstekening van 1883 (reconstructie van NLP).

Yacht-Club was: *1e Den lust tot hetgeen in betrekking met het Zeewezen staat, op te wekken en aan te moedigen. 2e Jongelieden van hunne jeugd aan te gewennen goed en handig met roei- en zeilvaartuigen om te gaan...*³⁸

Om dit doel te bereiken, zouden roei- en zeilwedstrijden op de Maas gehouden worden, en zouden prijzen worden uitgelooft voor verdienstelijke ontwerpen van kotters, schoeners, enz. Natuurlijk zouden ook een aantal leden zelf roeien of zeilen, met vaartuigen van de club. En tenslotte was het – of werd het – een sociëteit.

President van de club werd Prins Hendrik, de oprichter. Onder de leden waren: (Kroon)prins Willem, J. Hudig, J. van Hoboken, J. van Vollenhoven, J. Mees, P. C. Hoynck van Papendrecht, burgemeester Hoffman, A. van Rijckevorsel, J. P. C. Du-

tilh, W. Bunge, A. de Monchy, A. van Stolk, allen bekende Rotterdammers. De president stelde voor om burgemeesters van verschillende steden tot agenten van de club te benoemen; de meesten daarvan hebben, toen zij benaderd werden, die benoeming niet aangenomen.

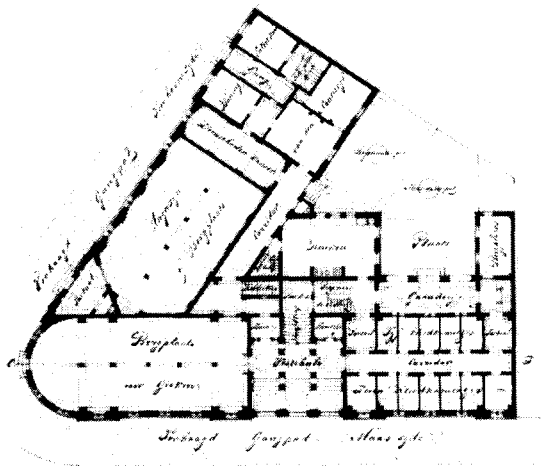
Aanvankelijk werden de roeiwedstrijden op de Maas bekeken vanaf een tijdelijke houten tribune, opgesteld op de buitengorzen voor de Muizenpolder (t.p.v. de huidige Westerkade). Maar al in 1846 werden plannen beraamd voor een meer permanent 'clubhouse'. Een renteloze lening onder de leden bracht niet voldoende op, reden waarom een lening tegen $2\frac{1}{2}\%$ werd uitgeschreven (en voltekend). Er werd een commissie uit de leden benoemd om het clubgebouw tot stand te brengen en te beheren. Op voorstel van deze commissie besloot de algemene ledenvergadering dat het clubgebouw gehuurd zou worden voor ten hoogste f 4000,- per jaar. Redenen voor deze beheersvorm worden in de notulen niet gegeven; misschien is het een teken van een zekere aarzeling voor zo'n geldverslindende onderneming als een eigen gebouw. Als dat zo was, dan was de aarzeling terecht, dat hebben de latere gebeurtenissen aangetoond.

Aanvankelijk dacht de commissie aan een permanent gebouw op dezelfde plaats waar de tribune gewoonlijk stond, maar na een vergadering met enkele leden van de Commissie van Beheer van Stadsgebouwen, Eigendommen, enz. op 29 september 1847 werd ingediend: *... verzoek om op de gronden aan de Oostzijde van den Veerdam het Clubhuis te bouwen, alsmede dat aan derden worde afgestaan de helft der Veerhaven welke met een boom konde worden afgesloten tot ligplaats hunner vaartuigen,*³⁹ d.w.z. een aanvraag voor de bestaande situatie. Het verzoek wordt toegestaan, mits het clubgebouw zou voldoen aan de algemene bebouwingsvoorschriften voor blok A.

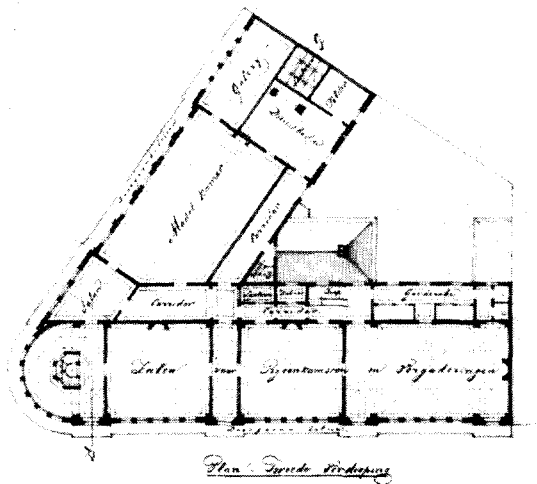
De commissie schreef in mei 1849 een prijsvraag uit voor het ontwerp van het gebouw. Volgens de anonieme, goed geïnformeerde schrijver van het hoofdstuk over het clubgebouw in het boek *Rotterdam geschetst in zijne voornaamste gebouwen, kerken en gestichten* (1863) kwamen er 25 inzendingen binnen. De professionele jury, *... zamengesteld uit de heeren: J. A. Scholten Hz, fabrik landmeter van het hoog heemraadschap van Schieland; Isaac Warnsink, architect te Amsterdam; G. N. Itz, stadsarchitect te Dordrecht; C. Kram, provinciaal architect te Utrecht;*

38 G.A. Rotterdam, Inv. 244 archieven K.N.Y.C., voor de meeste van de hierna volgende gegevens over de club zelf. Zie verder: Q. M. R. Verhuell, *De Koninklijke Nederlandsche Yachtclub*. Amsterdam 1848, en: *Schatkamer der Scheepvaart. Honderd jaar Maritiem Museum Prins Hendrik*. Catalogus, Rotterdam 1974.

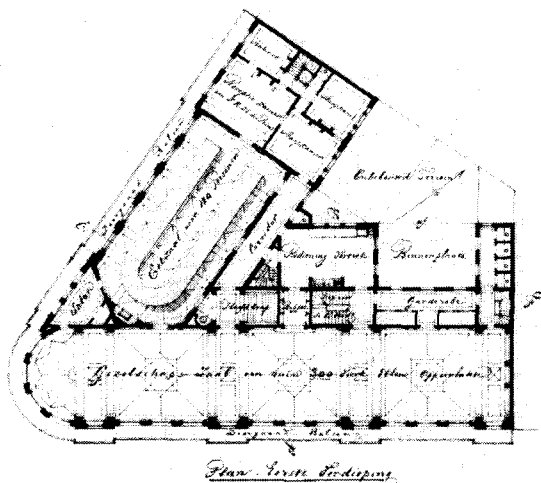
39 OAR, Notulen van de Fabricage, 22 september 1847.

Afb. 12. Begane grond van het Verenigingsgebouw van de K.N.Y.C. Deel van een tekening gesigeneerd door A. N. Godefroy uit 1850 (collectie Atlas G.A. Rotterdam).

Afb. 14. Tweede verdieping van de K.N.Y.C. (G.A. Rotterdam).

Afb. 13. Eerste verdieping van de K.N.Y.C. (G.A. Rotterdam).

E. Saraber, architect te 's Hage,⁴⁰ heeft met algemene stemmen het ontwerp van A. N. Godefroy te Amsterdam bekroond.

Van de prijsvraagontwerpen, de toelichtingen, begrotingen en het oordeel der jury is vrijwel niets overgebleven.⁴¹ Wel zijn bewaard gebleven: het prijsvraagprogramma en een tekening die Godefroy zelf van zijn ontwerp in 1850 heeft gemaakt (afb. 12, 13, 14, 15).⁴² Godefroy heeft het prijsvraagprogramma met grote nauwgezetheid gevolgd, waardoor het mo-

gelijk is om de tekst daarvan te gebruiken als toelichting op zijn plattegronden (afb. 12, 13, 14).

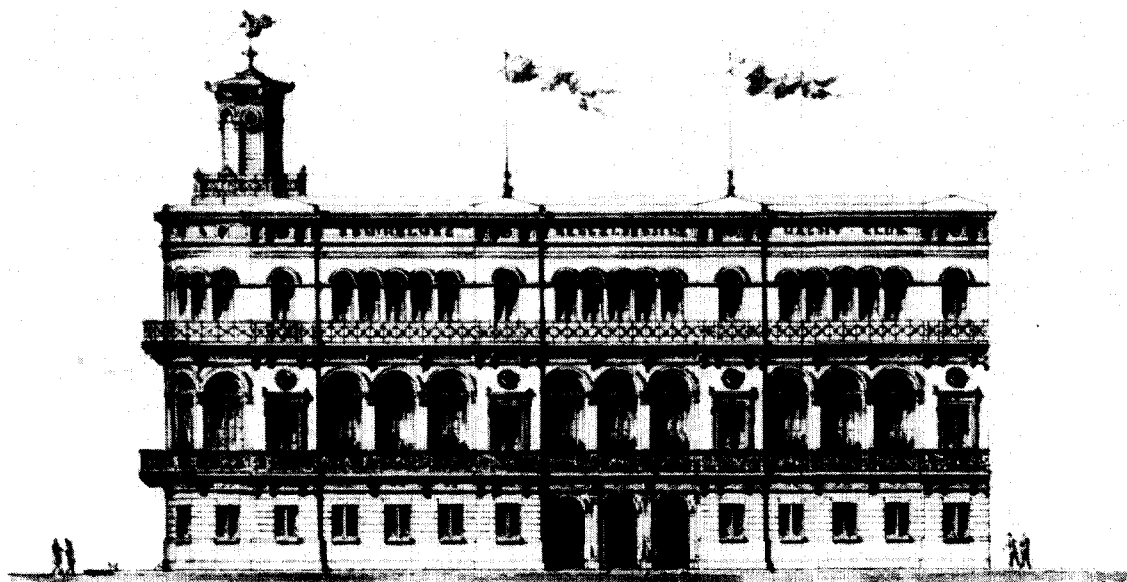
ART. 4

... in de verdieping gelijkstraats (rez de chaussé) verlangt men drie (3) woonvertrekken voor den concierge; eene ruime keuken; eene provisie-kelder; eene kelder voor wijn, bier, enz.; een vertrek voor dienstboden. Verder 10 a 12 kleedkamertjes voor de leden der Koninklijke Nederlandse Yachtclub, eene ruime en luchtige bergplaats voor gieken en andere ligte vaartuigen, als ook zoo veel noodig voor zeilen en andere scheepstuigaadje, zullende door de Commissie worden bepaald, welke gedeelte ter verhuring voor koopmansgoederen moet worden ingerigt.

40 Het Verenigingsgebouw der Koninklijke Nederlandsche Yachtclub, blz. 62-66. Het artikel is niet ondertekend. Het gaat in op de constructie van de fundering (op een houten roosterwerk op staal) en op de problemen van de ontwerper met het onregelmatige terrein. Vooral deze beide aspecten suggereren dat het artikel door een architect is geschreven. Er kwamen twee architecten op de lijst van medewerkers voor: J. F. Metzelaar en W. N. Rose. De eerste heeft het artikel over het sociëteitsgebouw 'Tot Nut der Zeevaart' (door hemzelf ontworpen) ondertekend, zodat wellicht Rose (die geen enkel artikel op zijn naam heeft staan) de auteur is geweest.

41 Alleen een toelichting en begroting, beide onder het motto 'Aedificatio, propter hominum eginum orta', en duidelijk niet op het ontwerp van Godefroy van toepassing (G.A. Rotterdam, 244, 61). Volgens de *Rotterdamsche Courant* van 2 oktober 1849 had Godefroy onder het motto 'ARGO' ingezonden.

42 G.A. Rotterdam, Inventaris 244 archieven K.N.Y.C., 61 (inge-komen stukken). De tekening wordt bij de Atlas bewaard.

Opstand van het Voorfront

Afb. 15. Gevel aan de Willemskade van de K.N.Y.C.; deel van de tekening van Godefroy (G.A. Rotterdam).

ART. 5

Op de eerste verdieping (bel étage) verlangt men vier (4) appartementen, voor Z.K.H. PRINS HENDRIK DER NEDERLANDEN, Voorzitter der Koninklijke Nederl. Yachtclub, bestaande in twee (2) slaapkamers, eene receptie-kamer en een kabinet. Dit gedeelte zal eene vrije trap en gang moeten hebben, alsmede een bijzondere uitgang naar de straat, en geheel vrij op zich zelven moeten gelegen zijn, doch moet er tevens voor eene goede en gemakkelijke communicatie met de andere appartementen op deze verdieping worden gezorgd. Voorts eene gezelschapszaal van niet minder dan drie honderd (300) vierkante ellen oppervlakte, alsmede eene eetzaal voor ongeveer honderd twintig a honderd dertig personen.

ART. 6

De tweede verdieping, zoo als die in artikel 3 is omschreven, zal worden ingerigt tot eene groote ruime zaal, geschikt tot het houden van vergaderingen of andere zamenkomsten; het zal alzoo noodig zijn deze zaal zoodanig in te rigten dat zij naar verkiezing kan worden vergroot of ingekort, zonder dat zulks haren welstand vermindert.

ART. 7

Tot alle de hier boven genoemde vertrekken enz., zal

men door ruime portalen, vestibulen en gemakkelijke trappen, toegang moeten erlangen, en zal de ontwerper moeten zorgen voor al die kleine services, welke eene zoodanige inrigting vordert en het comfortabele er van verhoogt; voorts zal men door het aanbrengen van balconnen zorgen, dat bij gelegenheid van den jaarlijkschen Wedstrijd op de Rivier, daarop minstens aan vier honderd personen geschikte zitplaatsen zal kunnen verschaft worden, welke balconnen ook door de dagelijksche bezoekers des gebouws moeten gebruikt kunnen worden en dus blijvende moeten zijn.⁴³

In de volgende artikelen werden de bebouwingsvoorschriften aangehaald, de vereiste tekeningen en begroting genoemd en de bouwsom op maximaal f 80.000, — gesteld. Vanzelfsprekend had Godefroy de gezelschapszaal langs de Maas gelegd, zodat deze profiteerde van het uitzicht en tevens als toegang voor de (wedstrijd)balkons kon dienen.

Boven de eetzaal is geplaatst eene modelkamer van schepen, scheepsconstructiën en zeevaarkundige voorwerpen. Bij de voltooiing van het Gebouw in 1852 is deze verzameling voor het publiek toegankelijk geweest, en wordt van tijd tot tijd vermeerderd

43 G.A. Rotterdam, Inventaris 244 archieven K.N.Y.C., 61.

Afb. 16. Detail van de gevel van de K.N.Y.C. (foto NLP).

met modellen van nieuwe inrigtingen of uitvindingen op het gebied der zeevaart. In verband hiermede zijn de aangrenzende lokalen boven de prinselijke appartementen, tot bibliotheek ingerigt, en dienstbaar gemaakt aan het archief der commissie ter bevordering van het onderzoek naar de verschijnselen op den Oceaan. Aldus de anonieme schrijver in *Rotterdam geschetst* . . . Deze begint zijn beschrijving van het gebouw met het meest in het oog lopende ontwerpprobleem: de onregelmatige vorm van het terrein. Godefroy heeft dit probleem in de plattegronden uitstekend weten op te lossen, met de halfronde beëindiging van de grote zaal, en de vorm van de eetzaal. Boven dit halfronde einde werd een uitzichtsplat gemaakt, en werd een kleine toren met een slaguurwerk en vier wijzerplaten t.b.v. de bewoners van de buurt gebouwd.

De plattegronden van het gebouw zijn helder en goed doordacht. De twee vleugels langs de Veerkade en de Willemskade worden op de eerste etage ingenomen door de twee grootste zalen, de eetzaal en de gezelschapszaal. Van de voorgeschreven ligging heeft de

architect gebruik gemaakt om het trappenhuis aan de achterzijde te leggen, en dit onder de gezelschapszaal door, midden in de gevel aan de Maaszijde, toegankelijk te maken. De ligging van dit trappenhuis en de erachter gelegen keukens met buffetuitgifte zowel naar de gezelschapskamer als de eetzaal is bij uitstek praktisch. De conciërge en de koninklijke appartementen zijn in een apart 'huis' aan de Veerkade bij elkaar gebracht. Het driehoekige element naast de ronde buitenhoek werd op de begane grond benut als portaal en op de eerste verdieping als bestuurskamer. Tenslotte is de 'grote ruime zaal' op de tweede verdieping, die naar verkiezing kan worden vergroot of ingekort even natuurlijk en vanzelfsprekend in het plan ondergebracht als de andere onderdelen. De heldere structuur, met het trappenhuis in de binnenoksel van de plattegrond en de eenvoudige verdeling van de zalen, heeft het latere gebruik als museum zeer vergemakkelijkt.

Een zelfde kwaliteit als van de plattegronden werd door Godefroy in de opstanden niet bereikt. Weliswaar ging hij van principes uit die ook vandaag nog vele architecten zouden aanspreken: te weten, dat de structuur van de plattegronden ook in de gevels zichtbaar zouden worden. Het is aan de stedenbouwkundige eis van de 'hoekgebouwen' te danken dat de kroonlijst langs de Maas 3 m hoger was dan die langs de Veerkade. Misschien mogen we het fronton boven het driehoekige plattegrondelement naast de ronde hoek interpreteren als een overgangselement, enerzijds bedoeld om symmetrie te verkrijgen met het fronton boven de koninklijke appartementen, anderzijds om door de iets hogere plaatsing de hoogteverschillen tussen de twee gevels te overbruggen (afb. 16). Echter, de twee vormen: het halfronde uiteinde en het met fronton bekronde in-zich-symmetrische gevelstuk zijn elk veel te zelfstandig om een geslaagd huwelijk aan te gaan: het blijft een botsing i.p.v. een overgang.⁴⁴

De Maasgevel is beter uitgevallen (afb. 15). De bouwkundige geleiding met pilasters en wanden van het inwendige is weer gereflecteerd in de gevel; elk van deze geleidingen is gemarkeerd door een risaliet met iets andere raambehandeling en bekroond door een fronton-achtige driehoekig element in de attiek. De gevelindeling en eenvoudige, maar kwalitatief heel behoorlijke detaillering (afb. 16) tonen duidelijk aan dat ook Godefroy aansluiting zocht bij de Schinkelschule

44 Volgens de Post-Moderne opvattingen van Robert Venturi, Charles Moore of Richard Meier zou dit soort collage juist bij uitstek moeten worden nagestreefd. Mijn kritiek is echter gebaseerd op de opvattingen die uitgedragen worden in de *Allgemeine Bauzeitung*, *Romberg's Zeitschrift* of César Daly's *Revue Générale* . . . en (ten dele) worden gereflecteerd in de *Bouwkundige Bijdragen*.

van Persius, Strack, Knoblauch en Hitzig.⁴⁵ De Duitse voorbeelden zijn over het algemeen veel rustiger en royaler uitgewerkt; Godefroy steekt er met zijn vele risalietjes en frontonnetjes wat nerveus en onzeker bij af. Ik ben geneigd dit op zijn jeugd en gebrek aan ervaring te schuiven; hij was pas 27 jaar oud toen hij de prijsvraag won.

Achteraf gezien is het de vraag of het gebouw niet toch boven de financiële mogelijkheden van de Yacht-Club uitging. In 1859 werd geklaagd dat onderhoud en exploitatie te kostbaar werden en dat de tekorten onrustbarend groeiden. Voor het eerst werd toen een deel verhuurd. In 1871 waren de tekorten zodanig opgelopen, dat er een nieuwe lening noodzakelijk werd. Kapitaalkrachtige leden (deels nog de oprichters) brachten f 103.000, – bijeen en kochten het gebouw voor f 78.900, – van de commissie van leden die het beheerd had. Met deze lening werd de eerste afgelost. Prins Hendrik nam voor f 10.000, – deel.⁴⁶ In 1873 werd door de 'Raad' (d.i. het bestuur) van de Yachtclub een maritiem museum op de bovenste etage gesticht, met als kern de verzameling van de 'modelkamer'; het museum ging in 1874 open voor een toegangsprijs van 25 cent per persoon.⁴⁷ In 1874 werd weer bij enkele leden geld geleend voor een verbouwing van de oorspronkelijke giekenbergplaats tot kantoor. In 1879 overleed Prins Hendrik en spoedig daarop zegden vele leden hun lidmaatschap op. In 1880 werd de K.N.Y.C. geliquideerd; het clubgebouw werd door de gemeente gekocht. In 1883 besloot de gemeenteraad de etnografische verzameling die haar door dr. Elie van Rijckevorsel was aangeboden, in een volkenkundig museum in het clubgebouw ten toon te stellen. In 1885 nam de gemeente Rotterdam tevens het beheer over het Maritiem Museum over.

In 1907 ging het met de beide musea zo goed dat de gemeenteraad besloot tot uitbreiding van het gebouw met een verdieping. Deze verdieping, die in de gevel de bestaande tweede verdieping eenvoudig repliceerde, werd in 1909 gebouwd; de musea werden in 1910 heropend. De extra verdieping heeft de proporties van het gebouw fundamenteel veranderd, in ongunstige zin. Bovendien werd de subtiële stedenbouwkundige conceptie hiermee aangetast. Uit een architectonisch en stedenbouwkundig oogpunt moet deze uitbreiding mijns inziens betreurd worden; ze was ook niet volstrekt onvermijdelijk, want de gehele begane grond was in 1907 verhuurd, en had er na afloop van de huurcontracten voor gebruikt kunnen worden.

Summary

On a site reclaimed in 1848, a new extension was built in Rotterdam between 1849 and 1853. Three building associations were created to perform this task. De-

tailed planning regulations, prescribing the exact heights of the building blocks, were drafted by the city-architect of Rotterdam, Willem Nicolaas Rose. His intensive contacts with the builders, in particular of the (largely preserved) block A, suggest that he had profound influence on the creation of a rather subtle architectural composition, which carefully graded the detailing of each street and group of houses to its relative importance in the overall block. Main features of this composition were an emphasis in height and colour on the corner blocks and a comparative restraint in the architecture of the houses in between.

The K.N.Y.C. (Royal Dutch Yacht-Club) founded by Prince Hendrik, a son of King William II, built a clubhouse on the corner of block A. Its architect, A. N. Godefroy, won the competition held in 1849, with an eminently practical building. But the club did not last; it was disbanded in 1880. The building, augmented by one story, survives today as the Ethnographical Museum of Rotterdam.

Both the houses and the Club-building show primarily influences of the 'Schinkelschule' of Persius and Hitzig, probably transmitted by German periodicals and by the collected architectural designs of K. F. Schinkel.

45 Het prijsvraagprogramma stelde uitdrukkelijk dat de ontwerper vrijgelaten werd in de keuze van de stijl (ART. 2). De klassicistische details, te zamen met het veelvuldig gebruik van ronde bogen boven de ramen, en vooral de groeperingen van zulke rondboogramen in series vensters, geven aan dat Godefroy, evenals de anonieme ontwerper onder motto 'Aedificatio, propter hominum eginum orta' (zie noot 41) heeft gekozen voor wat de laatste beschreef als *... den Nieuw Byzantijnschen of zoogenoemden à la Renaissance, de behoefte daaraan wordt thans ook in ons Vaderland ten volle erkend, en de wereldberoemde Bouwmeesters Schinkel, Von Klenze, Hübsch, aan wien de herstelling dier bouwstijl is te danken, vinden een waardig loon op hunnen moeilijken arbeid...* Voor hedendaagse begrippen mag de combinatie byzantijns, renaissance en Schinkel nogal 'stijlonzuiver' er uitzien, voor de architecten van rond 1850 lag dat anders. Aan het byzantijns werden de gekoppelde rondboogvensters ontleend. De 'Rundbogenstil' werd gezien als iets wat in de 11e en 12e eeuw ontwikkeld was, maar voortijdig door de gotiek was afgesneden, en wat daarom nog verder ontwikkeld kon worden. Zie: E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840-1870*. München 1977. De theorie van de ontwikkelingsmogelijkheden van de 'Rundbogenstil' en de verbanden tussen byzantijns, romaans en renaissance in: K. Möllinger, *Elemente des Rundbogenstiles*. München 1845. Het belangrijkste gebouw in de Rundbogenstil was W. N. Rose's ziekenhuis aan de Coolsingel te Rotterdam (1841-1845).

46 Geldleening tot instandhouding van het verenigingsgebouw der K.N.Y.C. (gedrukt stuk) (G.A. Rotterdam, 244, 51, Archief K.N.Y.C.

47 Catalogus *Schatkamer der Scheepvaart* (noot 32).

BOEKBESPREKINGEN

B. R. Feis en P. Nijhof

Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland

Een verkenning van monumenten van bedrijf en techniek in Midden-Holland en West-Utrecht

Waanders, Zwolle 1983; 160 p.; afb.; 17 cm;

ISBN 90 66300 03 5; f 29,50

Als resultaat van verkenningstochten ondernomen door de heren Feis en Nijhof in het midden-westen van Nederland is een boekwerk ontstaan, dat met recht de eerste Nederlandse 'industriële-archeologische' reisgids genoemd kan worden. Volgens de inleiding zijn de auteurs al in 1979 met de voorbereidingen begonnen, voornamelijk op basis van oude topografische kaarten en enkele bestaande plaatsbeschrijvingen. In hoofdzaak hebben zij echter gewerkt volgens de methode van visuele terreinverkenning en hebben daarbij omstreeks 1000 bedrijfsmonumenten op zwart-witfoto's vastgelegd. De samenstellers stonden niet geheel vreemd tegenover de materie, de heer Feis is historicus, de heer Nijhof is planoloog en heeft al eerder over monumentenzorg gepubliceerd. Voor het boek moest voor wat de afbeeldingen betreft een scherpe selectie worden gemaakt, waarbij als criterium de betekenis van het object voor de plaatselijke of regionale geschiedenis, of de waterstaatkundige ontwikkeling is gehanteerd. De regionale beschrijvingen worden voorafgegaan door een algemene historische inleiding over het gebied 'Midden-Holland'. In drie thematische hoofdstukken worden de ontwikkelingen op de terreinen van de waterstaat, de infrastructuur en de openbare diensten apart behandeld. Dit vanwege de beslissende betekenis, welke deze vormen van overheidsingrijpen voor de economische structuur hebben gehad. Bovendien zijn hieruit specifieke bedrijfsmonumenten ontstaan. De daarna volgende beschrijvingen van de deelgebieden zijn opgebouwd uit drie onderdelen. Allereerst wordt een historisch-geografisch beeld gegeven, daarna worden enkele dominerende bedrijfstakken uitvoerig belicht en tenslotte wordt een overzicht gegeven van hetgeen nog overeind staat. In het laatste hoofdstuk worden mogelijkheden voor behoud en de noodzaak van in-

ventarisatie en documentatie besproken. Achterin het boek is per hoofdstuk een overzicht gegeven van de geraadpleegde bronnen en literatuur. Een lijst van relevante musea in het verkende gebied is een nuttige handreiking voor de reiziger. De auteurs hebben met deze publikatie eigenlijk twee doelen voor ogen: 1. bij een breed publiek en bij de verschillende overheden belangstelling wekken voor bedrijfsmonumenten, 2. het bieden van uitgangspunten voor verder onderzoek en documentatie. Het boek is opgedragen aan de in 1982 opgerichte Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland.

In het eerste hoofdstuk 'Midden-Holland: van veenmoeras tot verstedelijkt platteland' wordt in kort bestek een overzicht gegeven van de ontginning van het veengebied van Holland en West-Utrecht sinds ± 1000. Als resultaat van dit menselijk ingrijpen is een 'slagenlandschap' ontstaan van langgerekte smalle kavels, kades, weteringen en tiendwegen. Het moet als een omissie worden aangemerkt, dat op de afgedrukte kaart van het 'groene hart van Holland' (p. 14) de grenzen van het bedoelde gebied niet staan aangegeven. Ook de opsomming van de negen deelgebieden: Alblasserwaard, Vijfherenlanden, het gebied van het Merwedekanaal, Lopikerwaard, Krimpenerwaard, Gouda, de streek van Rijn en Gouwe, het Vecht-Plassen-gebied en Haarlemmermeer lost de onduidelijkheid niet op. Pas na lezing van het boek is duidelijk, welk gebied nu precies wordt bedoeld. Uitgaande van de karakterisering door de auteurs van 'Midden-Holland' als het 'Utrechts-Hollandse veenweide gebied' (p. 7) kan men bovendien vraagtekens zetten bij het opnemen van de Alblasserwaard, het gebied rond Gorcum en Leerdam en de huidige Haarlemmermeer.

In het thematische hoofdstuk over de waterstaat worden als objecten van cultuurhistorisch belang genoemd: polderhuizen en gemeenlandshuizen, sluiswerken, peilhuisjes en dijkstoelen, bemalingswerktuigen van wipwatermolens tot elektrische gemalen. Tot de infrastructuur wordt alles gerekend op het gebied van waterwegen, land- en spoor- of tramwegen. Als belangrijke objecten voor wat betreft het verkeer te water worden aangemerkt: schutsluizen, havens, laad-

en losplaatsen en jaagpaden. Met betrekking tot het verkeer te land wordt opgemerkt, dat er nog weinig bekend is over historische wegtracés. Als waardevolle objecten worden genoemd: kerkepaden, tollen, pontveren (veerhuizen en veerhellingen inbegrepen), bruggen, oude wegwijzers, benzinstations en garages. Vanwege de lage bevolkingsdichtheid en de drassige bodem liggen er relatief weinig spoor- en tramwegen in dit gebied. Van de tramwegen resten alleen nog enkele stationsgebouwen. Aan spoorwegmonumenten bestaan er nog tientallen stations, enkele seinhuizen en baanwachterswoningen. Onder openbare voorzieningen worden hier verstaan: productie en distributie van drinkwater, gas en licht door of vanwege de overheid. Brandweer, ziekenhuizen en PTT worden hier ook wel toe gerekend, maar de daarvoor opgerichte objecten worden vanwege hun algemene aard door de auteurs niet als monumenten van bedrijf en techniek aangemerkt. Wat de PTT betreft is dit merkwaardig, aangezien de heer Nijhof in zijn bijdrage aan de door hem samengestelde bundel 'Monumenten van bedrijf en techniek' (Zutphen, 1978) op p. 20 deze voorziening onder het hoofdstuk 'Transport: infrastructuur en transportmiddelen' wel tot de monumenten van bedrijf en techniek heeft gerekend.

De regionale beschrijvingen beginnen met de Alblasserwaard. Als kenmerkende factoren voor dit gebied worden genoemd: de griendwerkerscultuur, de daarmee samenhangende ambachten en het daaruit voortgekomen aannemingsbedrijf en baggerwezen. Alleen de plaatsen aan de randen van de waard worden eigenlijk nader besproken.

Het hoofdstuk over de Vijfherenlanden gaat in wezen alleen over de beide steden Gorcum en Leerdam, Vianen wordt slechts terloops genoemd.

In het hoofdstuk 'Het Merwedekanaal: schakel tussen Amsterdam en de Rijn' wordt veel aandacht besteed aan de geschiedenis van de waterweg tussen Amsterdam en de Rijn, de waterstaatkundige werken en de dienstwoningen voor het waterstaatspersoneel langs de vaarroute. Wat bedrijven betreft worden alleen een aantal industriële gebouwen in Utrecht-West de moeite van het bespreken waard geacht. Uit het hoofdstuk over de Lopikerwaard krijgt men een beeld van een gebied met overwegend veeteelt, houtverwerkende bedrijven, steenfabrieken en resten van de eertijds talrijke touwslagerijen verbonden met de hennepeteelt. Achtereenvolgens worden besproken de hennepeteelt, de bewerking van de hennep tot touw en de verwerking van hennepzaad tot olie in de molens. De Krimpenerwaard wordt gekarakteriseerd als het land van steenplaatsen en scheepswerven. Behalve de scheepswerf Van der Giessen-De Noord is dit vergane glorie. Andere industriële overblijfselen hebben betrekking op chemische industrie, houtverwerkende

bedrijven en touwslagerijen, waarvan er in Moordrecht nog één in bedrijf schijnt te zijn. Gouda wordt als centrum van handel en nijverheid apart besproken. Van de beschreven traditionele nijverheden zoals lakenfabrikage, lijndraaierij, wasserij, aardewerkfabrikage, bierbrouwerij en kaarsenmakerij is weinig meer over. Verwaarloosde pakhuizen getuigen nog van een handelsverleden. Het hoofdstuk 'Tussen Rijn en Gouwe' bestrijkt de Rijn oevers tussen Alphen a/d Rijn en Leiderdorp, de Gouwe-oevers tussen Alphen a/d Rijn en Gouda. De steen- en pannbakkerijen in het gebied zijn op twee na inmiddels verdwenen. Van de in de 19e eeuw opgekomen industrieën resten in hoofdzaak nog kaaspakhuizen en kaasfabrieken in Woerden en Bodegraven, en enkele scheepswerven langs de Rijn. Het gebied van het hoofdstuk 'Vecht- en Plassegebied' wordt beschreven als een veeteeltgebied met in de kernen ambachtelijke bedrijven en langs de Vecht wat industrie (zuivel-, steen- en pannbakkerij). In het hoofdstuk over de Haarlemmermeer wordt het ontstaan en de ontginning van de polder behandeld met als belangrijkste monumenten de gemaalgebouwen Cruquius, Lynden en Leeghwater. Ook wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de luchthaven Schiphol Oost.

In het laatste hoofdstuk veronderstellen de schrijvers terecht, dat veel verlaten bedrijfsgebouwen onherroepelijk gesloopt zullen worden, hetzij vanwege hun monofunctionele karakter, hetzij wegens de waarde van de grond. Met nadruk wordt inventarisatie een voorwaarde tot behoud genoemd, omdat alleen aan de hand daarvan een afweging van het belang mogelijk is.

Ondanks de kritiek, welke op ondergeschikte punten zeker mogelijk is, moet worden vastgesteld, dat de samenstellers in ieder geval in één opzicht in hun opzet zijn geslaagd. De beschrijvingen geven een representatief overzicht van de verdwenen en nog bestaande bedrijfsmonumenten in het behandelde gebied. Aan anderen biedt het een bruikbaar uitgangspunt voor verder diepgaander onderzoek. Door de opneming van kleine bedrijfspanden, arbeiderswoningen en fabrikantenvilla's, wordt de indruk, die nog wel eens bestaat, dat alleen fabriekscomplexen van belang zouden zijn om te documenteren, weggenomen. Doordat bijna uitsluitend gebouwen zijn gefotografeerd, wordt echter onbedoeld de associatie van monument met gebouw weer eens bevestigd.

Tenslotte dient een woord van hulde te worden uitgesproken tot de heren Feis en Nijhof, die met hun inventarisatie als particulieren een taak hebben verricht, welke eigenlijk allang door de Rijksdienst voor Monumentenzorg ter hand had moeten zijn genomen.

D. Coekelberghs, red.

L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier

Brussel 1980; 331 p.; afb.; 22 cm; ca. f 50, –

In België is men, naast de uitgave van een grote serie boeken met een inventaris van de historische monumenten, aan een serie begonnen met monografieën van monumenten te Brussel. Deze worden in het Frans uitgebracht onder auspiciën van het Ministerie van Franse Cultuur op instigatie van en in uitvoering door het Instituut van het Kunstpatrimonium; de geplande Nederlandstalige editie is voor onbepaalde tijd uitgesteld. Onder redactie van D. Coekelberghs is in 1980 het eerste deel hiervan verschenen: *L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier*. De kunsthistoricus Coekelberghs nam een belangrijk aandeel van het onderzoek voor zijn rekening, waarbij hij werd geassisteerd door de kunsthistoricus P. Loze, en gaf verder leiding aan een team van zes jonge kunsthistorici en drie historici, die speciaal voor dit werk waren aangetrokken. Uiterlijk kreeg het boek dezelfde grootte, vorm en opmaak als de andere serie over de monumenten.

Na enkele inleidende hoofdstukken volgt een inventaris, die tweederde van de totale tekst (ca. 300 pagina's) bestrijkt, van het beeldhouwwerk, kerkmeubilair, schilderijen en dergelijke. De bronvermeldingen, een uitvoerige bibliografie en registers besluiten het boek. Er zijn ruim 350 illustraties opgenomen.

Als onderwerp voor dit eerste deel werd niet een beroemd monument gekozen, zoals de Sint Michielskathedraal of het stadhuis, maar juist een 17e-eeuwse kerk die tot nu toe te weinig aandacht had gekregen. De begijnhofkerk is gelegen in een oude stadswijk die fundamenteel gewijzigd werd in de napoleontische tijd, maar nu opnieuw met vernieuwing en herstructurering wordt bedreigd. Door deze uitgave wil men de aandacht vestigen op het belang van dit gebouw, en op dat van zijn situatie.

Reeds door de beeldenstormers was begonnen aan de afbraak van de bestaande gotische kerk. Bij het herstel van de katholieke godsdienst werd de kerk weer bruikbaar gemaakt. Het Groot Begijnhof stond bij de Aartshertogen Albrecht en Isabella zeer in de gunst, hetgeen leidde tot een grote bloei, waarbij het aantal begijnen in deze tijd opliep tot een aantal van 400. Een volledige vervanging van de gotische kerk werd begonnen in 1656. Dit tijdstip past geheel in het kerkelijk reveil van de 17e eeuw in België, toen er zeer veel werd verbouwd en verfraaid aan kerken en kloosters. De nieuwbouw was gedeeltelijk voltooid in 1676, en werd toen ingewijd en in gebruik genomen. Door later ontstane financiële moeilijkheden kwam de kerk pas in het begin van de 18e eeuw gereed.

De architect is onbekend gebleven, ondanks uitvoerig onderzoek. De auteurs zien in de gevel een overeenkomst met de Begijnhofkerk te Mechelen en de voormalige Jezuïetenkerk te Brussel (door Francquart), de Jezuïetenkerk te Leuven (Hesius) en met die te Antwerpen (Aguilon en Huyssens). Dat men echter overeenkomsten ziet met de Gesù is vreemd. De decoratieve zijgevels vertonen een opvallende gelijkenis met die te Grimbergen (anoniem) in de verhouding der ramen, de nissen eronder, in de steunberen, de voluten en de details van lijsten en banden. Nu zijn vele architecten in die tijd amateurs, vooral bij reguliere kerken, of worden bij toeval als architect aangezocht, omdat de omstandigheden dit vereisen (b.v. Aguilon en Hoeymaker).

De plattegrond vertoont een traditionele drie-scheppige bouw. De enige vernieuwing is, dat tussen het koor en de zijkapellen een meer dan gebruikelijke openheid gecreëerd is: een voorzichtige tendens naar meer ruimtelijkheid rond de viering. De vorm van de kolommen en de stergewelven komen voort uit de brabantsgotische traditie, maar de gordelbogen met cassetteversiering zijn weer een teken van vernieuwing. De decoratie binnen is nog meer overladen dan die aan de buitenzijde: in de zwikken boven de scheibogen zijn cherubs aangebracht, en in de nissen erboven portretbustes van heiligen, hoewel in het schip deze nissen leeg bleven. De auteurs trekken voor wat het interieur betreft parallellen met de v.m. Jezuïetenkerk te Brussel en met die te Brugge (Huyssens).

Interessant is de analyse van het beeldhouwwerk, waaruit blijkt dat er in twee perioden is gewerkt aan dezelfde soort onderwerpen: de cherubs uit het derde kwart der 17e eeuw lijken uit de school van Rubens voort te komen, terwijl die uit het begin der 18e eeuw een minder jeugdig uiterlijk hebben en slankere gezichten, kenmerken die op de antieke beeldhouwkunst teruggaan.

De beschrijving bij de inventaris is bondig en terzake kundig, en wordt bij sommige groepen voorafgegaan door een korte inleiding, zoals bij de altaren en het liturgisch vaatwerk. Deze inleidingen zijn niet wijdlopijg, maar als het voor de vermelde objecten van belang is, volgt een summier exposé over het voorkomen ervan in het algemeen, of in vergelijking met elders. Zo is de inleiding van de preekstoel uitmuntend te noemen, en geeft in enkele zinnen op de juiste wijze de ontwikkeling van de preekstoel weer in de tweede helft van de 17e eeuw en de eerste helft van de 18e eeuw.

De tekst is over het algemeen duidelijk en *to the point*. Soms is er sprake van de bekende Franse literaire volzinnen, fraai naar vorm, maar nogal leeg naar inhoud (p. 35 e.v., p. 61-62), waarin de schrijver tracht zich te verplaatsen in de gevoelens van een ob-

servator, als hij bijvoorbeeld de vlaams-barokke gevel beschrijft. Wel komen er dan essentiële zaken aan de orde zoals het illusionisme, het *ad infinitum*, maar verpakt in een retoriek die de inhoud afzwakt (begin van hoofdstuk II, in tegenstelling tot het pittige eerste hoofdstuk), maar na de eerste bladzijden wordt een goed overzicht gegeven van de gevels van de barokke kerkbouw in België, wellicht het beste dat tot nu toe werd geschreven.

Een ernstig tekort betreft het illustratiemateriaal. Sommige foto's zijn beslist te klein, zoals die van de totale gevel ter grootte van één kwart van de toch al kleine pagina. De foto's van de architectuur zijn vaak onder een zeer schuine hoek genomen, ofschoon dit volstrekt onnodig was. De foto's van de sculptuur zijn te weinig contrastrijk: of te donker, of te licht. Een overzichtsfoto van het interieur ontbreekt. Nog erger is dat bij de foto's vaak onderschriften ontbreken. In de tekst staan slechts bij uitzondering verwijzingen naar de afbeeldingen, zodat dit het lezen zeer bemoeilijkt. Tenslotte ontbreekt een lijst van illustraties. Bovendien zou een uitvouwbare plattegrond voor- of achterin het boek geen overbodige luxe zijn. Toch is het ondanks deze feilen een goed boek als een veelbelovend begin van deze reeks monografieën, dat een leemte aanvult.

W. BERGÉ

februari 1984

A. J. Gevers en A. J. Mensema

De havezaten in Salland en hun bewoners

Canaletto, Alphen aan de Rijn 1983; XLIII en 534 p.; afb.; 28 cm; f 125, -; ISBN 90-6469-613-6

In 1911 verscheen G. J. ter Kuile's *Geschiedkundige aantekeningen op de havezathen van Twenthe*, in 1958 gevolgd door J. Westra van Holthe's *Vollenhove 1354-1954 en haar havezathen*. De spelling heeft zich intussen zodanig gewijzigd dat 'havezate' zonder de tweede 'h' wordt geschreven, en met de verschijning in 1983 van *De havezaten in Salland en hun bewoners* is dan nu een cirkel rond gemaakt: alle havezaten van de provincie Overijssel zijn beschreven.

Het onderhavige werk is uitgegeven ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, en de prijs bedraagt exact één gulden per jubileumjaar. Dit zal tot gevolg hebben dat dit boek vooral terecht zal komen bij bibliotheken. Gezien de huidige boekproductiekosten echter, zal de prijs wel niet veel lager hebben kunnen uitvallen.

Overijsselse havezaten, voor zover ze nog bestaan, zijn altijd buitenhuizen; buitenhuizen zijn evenwel niet altijd havezaten, zodat we feitelijk in de weinig

natuurlijke situatie zijn terechtgekomen (de schrijvers is niets te verwijten) dat men in deze provincie een groter buiten kan tegenkomen welk buiten niet terug gevonden kan worden in de drie bovengenoemde werken, om de simpele reden dat het hier geen officiële havezate betreft.

Het onderscheid heeft weinig met bijvoorbeeld architectuur te maken, maar wel met een rechtskundige positie. Een havezate werd in de 17e eeuw beschouwd als datgene wat een riddermatige benodigde om daadwerkelijk aan de Overijsselse Statenvergadering te mogen deelnemen; bovendien moest hij behoorlijk 'gegoed' zijn. Als riddermatige kwamen degenen in aanmerking van wier familie een of meer leden in vroeger tijden door de landheer naar de landdag waren genood. Een verdere vereiste was het lidmaatschap van de hervormde kerk. Niet altijd was dit een zuiver formele zaak, zoals de katholieke families Peninck, Stegeman en Van Hövell tot Westerfliet, welke de havezate Boskamp bezaten, ervoeren: toegang tot de Staten werd hun uit hoofde van hun geloof ontzegd.

Deze vier voorwaarden werden aldus gesteld in 1622, bij gelegenheid van het reglement voor toelating tot de Overijsselse Staten. Het probleem was dat in dit reglement het begrip havezate niet afdoende was omschreven. Zeven jaar later gebeurde dit wel: het moest bekend zijn dat de eigenaren van een goed, althans hun voorouders, vóór 1570 'ten landtdage geadmitteert ende verschreven syn gewest'; tevens dienden de bezittingen 'adelycken betimmer' te zijn: de riddermatige moest er zijn residentie hebben, en dit huis was dientengevolge versterkt. Hierop volgden latere uitbreidingen, uitzonderingen en wijzigingen, maar er was nu een historisch werkbaar begrip ontstaan.

Salland bezat eigenlijk weinig echt grote huizen zoals we die bijvoorbeeld nog in Gelderland kunnen zien. Het merendeel der havezaten bestond uit eenvoudige bouwsels, groter dan een boerenwoning, maar veelal niet veel méér dan dat. De architecten waren meestentijds lokaal en zijn naamloos gebleven. Een uitzondering van belang vormde de Amsterdamer Philips Vingboons die in Overijssel de ontwerpen voor Rollocate, Peckedam en Harssevelt maakte. Er zou van deze huizen enige invloed zijn uitgegaan op latere havezaten.

Grote luxe in het interieur is ook al geen kenmerk van de havezaten. De inventarissen melden, volgens de schrijvers van het hier besproken boek, niet veel opmerkelijks in die richting. Het trof hen dat er opvallend weinig muziekinstrumenten werden gesignaleerd, met uitzondering van 'een oude viool op Gramsbergen'. Andries Schoemaker merkte echter nog wel in zijn 'Korte Beschreyvinghe' van Overijssel op dat tijdens een bezoek in 1729, in gezelschap van de teke-

naars Cornelis Pronk en Abraham de Haen, aan de havezate Egede bij Hellendoorn, de eigenaar hen na de maaltijd vereerde 'met een deuntje op den walt-hoorn'. Een curieuze inventarisatie vond plaats in 1838 op het nabijgelegen de Rhaan, waar de taxateurs een kamer betraden 'alwaar wij hebben gevonden het lijk van de voorschreven overleden, leggende in een ledekant' – een wel zeer bruusk Memento Mori.

Met name Cornelis Pronk (1691-1739) is verantwoordelijk voor veel van de 'gesigten' die we nog kennen van de havezaten. Zijn charmante gewassen pentekeningen, soms voorzien van enkele flanerende dames en heren en kruiwagenduwend knechten, geven een natuurgetrouw beeld van de situatie der verschillende huizen rond 1730. Een aantal van zijn tekeningen, alsmede die van voorlopers en navolgers, waren overigens te zien op de van september tot en met december 1983 gehouden kleine tentoonstelling in het Provinciaal Overijssels Museum, dit eveneens naar aanleiding van het 125-jarig bestaan van de Vereniging met de lange naam.

Het bezit van de havezate was dus een voorwaarde om enige politieke invloed te kunnen uitoefenen. Het gevolg kon zijn dat men soms de havezate als economisch onrendabele bezitting diende aan te houden, wilde men die invloed nog doen gelden. De Omwenteling van 1795 en de daaropvolgende afschaffing der Statenvergadering had als, vaak bij de eigenaren niet onwelkom, gevolg dat veel havezaten werden afgebroken. Anderen volgden in de 19e en 20e eeuw, zodat soms nog enkel toegangspoorten, grachten, bijgebouwen, of slechts de huisplaats resten.

Dit en het feit dat de havezate meestal eigendom was van de kleinere adel die geen behoefte had zichzelf omslachtig te documenteren, resulteerde erin dat er weinig bronnen zijn waarop men zich kan beroepen. De beide schrijvers hebben dan ook veel informatie moeten halen uit de 'naakte' notariële aktes en verspreide genealogische aantekeningen, zodat veel van de beschrijvingen der havezaten in het boek niet meer (kunnen) zijn dan een opsomming van de verschillende eigenaren, vergezeld van kadastrale minuutplannen uit 1820-1830, uitsneden uit kaarten van H. van Hoof en M. A. Snoeck, vervaardigd in de jaren tachtig van de 18e eeuw, en een of meer tekeningen van Pronk en zijn collegae-topografische tekenaars. Familieportretten, oude prentbriefkaarten en interieurfoto's vormen de beeldaanvulling bij de grotere havezaten.

De 74 havezaten van Salland krijgen elk hun eigen beschrijving. De verdeling die gevolgd wordt is die van de oude opdeling in schoutambten, een zeventiental. De opeenvolgende beschrijvingen vormen het hoofdbestanddeel, dat wordt voorafgegaan door een inleiding over historie, architectuur, beeldmateriaal en de verantwoording, in ca. 50 pagina's.

De schoutambten worden elk bij het desbetreffende hoofdstuk in kaart gebracht, met daarin de havezaten aangegeven. Een sneller overzicht zou men daarbij nog hebben verkregen wanneer voor- of achterin het boek een kaart met de verdeling van Salland in schoutambten zou zijn aangebracht, doch dit is een kleinere schoonheidsfout. Een echte bibliografie ontbreekt in het boek, maar als zodanig is de 'Lijst van verkort aangehaalde literatuur en van afkortingen' te beschouwen, die ietwat onhandig (veel heen en weer bladeren is vereist) op de pagina's XLI-XLIII is afgedrukt, in plaats van achterin.

Indien voorkomend wordt de literatuur over een specifieke havezate achter het desbetreffende stukje geplaatst. Het is typerend voor de relatieve onbekendheid van de huizen, dat een dergelijk lijstje eerder uitzondering dan regel is. De noten volgen eveneens achter iedere havezate apart en ook hier maakt het feit dat deze bijna geheel bestaan uit verwijzingen naar archiefstukken en verkoopaktes duidelijk hoe weinig gedocumenteerd de havezaten zijn.

De havezaten in Salland en hun bewoners handelt, zoals de titel al zegt, voor een groot deel over de verscheidene families die de huizen bewoonden. Daar waren klaarblijkelijk nogal wat opmerkelijke personages onder te vinden: Gijsbert Willem van Dedem vermoordde, samen met zijn zoon Willem Jan, in 1752 zijn tuinman Jan Kramer op het goed de Berg bij Dalfsen. In 1729 was de tuinmansknecht Laurens Kraft Kramer voorgegaan, waarschijnlijk eveneens door toedoen van Gijsbert van Dedem. De Patriot Johan Derk van der Capellen, van havezate de Pol bij Staphorst, kreeg in 1782 een gouden penning van de boeren die hem dankbaar waren voor de afschaffing van de drostendiensten. Frederik Lodewijk Christiaan Rijksgraaf van Rechteren Limpurg was tegen het eind van de 18e eeuw een hoogwaardigheidsbekleder binnen de vrijmetselarij. In 1868 kocht de excentriek Pierre Gustave Voûte de Haere bij Olst en liet er een 'middeleeuwse' ruïne bouwen, welke nog steeds bestaat (vreemd genoeg noemen Gevers en Mensema enkel een 'ruïne', in een boedelverdeling in 1951, maar zwijgen zij verder over de bijzondere aard van dit gebouw).

Over enkele van deze personen is al in uitgebreider vorm geschreven, maar in het boek zijn veel van dit soort aangevers voor nadere studie te vinden. Geschiedenis, architectuur, tuin- en prentkunst, *De havezaten in Salland en hun bewoners* is er vol van, in een goed geordende, voortdurend in noten verantwoorde tekst, met een overvloed aan illustraties. De havezaten van Overijssel zijn nu in hun totaliteit beschreven. Het wachten is op de deelstudies.

W. de Boer en P. Evers

Amsterdamse Bruggen 1910-1950

Amsterdam 1983; een uitgave van de Amsterdamse Raad voor de Stedebouw; 112 p.; afb.; 30 cm;

ISBN 90.70665.02.6; f 24,95

Bruggen – zowel van oude, als van meer recente datum – bepalen in belangrijke mate het beeld van stad en platteland in grote delen van ons land. Het is daarom jammer dat de vormgeving van deze objecten door de eeuwen heen betrekkelijk weinig het onderwerp van uitvoerige studie is geweest. Boeken over bruggen zijn niet zo talrijk. Dat geldt zowel voor overzichtswerken, als voor uitgaven meer gericht op een bepaalde plaats of periode. Elke nieuwe publikatie zal dan ook door geïnteresseerden vol verwachting bekeken worden.

In 1983 verscheen er eindelijk een uitgave, waarin o.a. de vormgeving van de beroemde Amsterdamse bruggen uit de periode tussen de wereldoorlogen tamelijk uitgebreid wordt behandeld. Het is het boek *Amsterdamse bruggen 1910-1950*, geschreven door W. de Boer en P. Evers en uitgegeven door de Amsterdamse raad voor de Stedebouw. Het is een plezierig lees- en kijkboek geworden, dat veel wetenswaardigheden over bruggen in de hoofdstad bevat. Toch vallen er helaas ook de nodige kritische kanttekeningen te maken.

De auteurs beginnen hun boek met een kort hoofdstukje 'Voorgeschiedenis', waarin vooral aandacht wordt geschonken aan de grote Amstelbruggen uit het einde van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw. Daarna volgt een hoofdstuk getiteld 'De samenwerking van architect en constructeur'. Dit geeft allerlei informatie over de twee architecten, die in de periode 1910-1950 betrokken waren bij het bouwen en verbouwen van vele bruggen in de hoofdstad: Johan Melchior van der Mey (1878-1949) en Pieter Lodewijk Kramer (1881-1961). Maar veel wijzer over hun samenwerking met constructeurs wordt men er niet van.

Na dit hoofdstuk zou men een hoofdstuk, gewijd aan de bruggen uit de behandelde periode verwachten, geordend naar jaar van ontwerp of bouw of naar type. Zo'n hoofdstuk ontbreekt echter in het boek, en ik vond dat een gemis. Wel zijn er hoofdstukken, waarin diverse (maar niet alle) onderdelen van bruggen de revue passeren. Zo is er een hoofdstuk 'Beeldhouwkunst aan bruggen', waarin uiteraard een ruime plaats is ingeruimd voor Hildo Krop (1884-1970), die vele bruggen in de hoofdstad van beeldhouwwerk voorzag. Over beeldhouwers die het slechts een enkele keer deden, wordt nauwelijks iets verteld. Ook over hun werk is nagenoeg geen informatie te vinden.

Na het beeldhouwwerk komt het siersmeedwerk van de leuning aan de orde, dat ontworpen werd

door de architecten van de bruggen. De foto's geven een beeld van de grote verscheidenheid van brugleuningen die tussen 1910 en 1950 ontstonden – de tekst erbij is weinig verhelderend. Een opmerking over de kleur van het smeedwerk ontbreekt. Veel van de behandelde brugleuningen hebben thans een donker-groene kleur. Wie bepaalde de kleur? De architecten?

Overigens hebben niet alleen de metalen brugleuningen opmerkelijke vormen gekregen. Ook de grote metalen deuren, waarmee de beweegbare bruggen konden worden afgesloten (en die inmiddels hebben moeten plaatsmaken voor roodwitte slagbomen) hadden dat. Wie ontwierp de ajourpatronen van die deuren (o.a. te zien op afb. 156 en 160 van het hier besproken boek)? En waar zijn die deuren gebleven nadat ze weggehaald zijn? Het is jammer dat aan dit element geen aandacht werd besteed door de auteurs.

Wel is een hoofdstuk gewijd aan de 'Bouwwerkjes aan bruggen': de brugwachtershuisjes, de kiosken e.d., die aan de uiteinden van diverse bruggen werden gebouwd. Er wordt ingegaan op vorm en functie. Bij de behandeling van het inmiddels verdwenen brugwachtershuisje van de brug over de Schinkel voor de Zeilstraat lezen we iets over kleur: 'het toepassen van zware houten kozijnen – wit geschilderd – is bedoeld om een tegenwicht te geven aan het donkere metselwerk'. Maar was dat metselwerk van de Amsterdamse bruggen uit de behandelde periode wel zo donker toen het nieuw was? En heeft de opmerking alleen betrekking op dit brugwachtershuisje, of ook op andere bouwwerkjes op bruggen? Vooroorlogse foto's tonen dat er niet altijd sprake is van wit houtwerk. Wij willen in dit verband wijzen op een foto van P.W. in de Historische Topografische Atlas van de Amsterdamse Gemeentelijke Archiefdienst, die de brug over het Noorderamstelkanaal voor de Ferdinand Bolstraat toont: de bovenramen van de kiosken zijn in een lichte kleur geschilderd, de benedenramen in een meer donkere tint.

De term 'Amsterdamse School' valt in dit hoofdstuk over de bouwwerkjes meermalen – en terecht. Een van de kenmerken van de Amsterdamse School-architecten is hun voorliefde voor het toepassen van bijzondere metselverbanden. Van die voorliefde is bij diverse bruggen – vooral de oudere – van Van der Mey en Kramer ook wel een en ander te merken. Maar de auteurs besteedden aan dit aspect nauwelijks aandacht, noch hier noch elders in dit boek.

Het volgende hoofdstuk is gewijd aan de 'Zitelementen aan bruggen'. Als oudste voorbeeld worden de zitjes aan de brug tussen Leidseplein en Leidse Bossjes genoemd (ontwerp 1923-1925; uitvoering 1925). Was Kramer de eerste die bankjes bij bruggen ontwierp, zoals de tekst van het boek suggereert? Het aanbrenge van zitjes in het straatbeeld kwam in de

periode 1910-1950 vaker voor. Te wijzen valt op de bankjes op de hoeken van de Hofvijver in Den Haag, ontworpen en uitgevoerd in dezelfde jaren als Kramers zitjes bij de brug bij het Leidse Bosje (zie 'Kijk op straatbeeld. Hagenaars en hun straten' in *Wonen TABK* 1976, nr. 8, p. 4 en 5).

Het laatste hoofdstuk heet 'Bruggen in een landelijke omgeving'. Hier komen o.a. de vele bruggen en bruggetjes die Kramer in het Amsterdamse Bos ontwierp aan de orde.

Alle door Publieke Werken (thans Openbare Werken) in Amsterdam gebouwde bruggen dragen een nummer. Praktisch is achter in het boek de uitvoerige inventarislijst van bruggen, gebouwd of verbouwd in de periode 1910-1950 gerangschikt, volgens de nummering van Openbare Werken. Men vindt er de namen van de bruggen, de straten waar ze te vinden zijn, de namen van de ontwerpers, de jaartallen van ontwerp en uitvoering. Voorts wordt verteld om wat voor type brug het gaat en wordt er verwezen naar afbeeldingen en passages in de tekst. Een afzonderlijke inventarislijst van beeldhouwwerken aan bruggen complementeert het geheel. Wie een straatnaam maar geen brugnaam weet (onontbeerlijk als men iets in het boek wil terugvinden), kan zijn nummer opzoeken via een alfabetische lijst van straatnamen. En wie snel wil weten waar hij de behandelde bruggen in de stad kan bekijken, raadplege de duidelijke kaarten, waarop de brugnummers van alle in de inventarislijst genoemde bruggen ingetekend staan.

Het boek *Amsterdamse bruggen 1910-1950* is zeer rijk geïllustreerd met vele zwart-wit afbeeldingen, zowel ontwerptekeningen als foto's van de uitgevoerde bruggen. Het is jammer dat in de bijschriften zelden jaartallen worden gegeven, zodat het voor de lezer vaak een beetje gokken wordt of hij op een foto de situatie van vlak na de bouw, of van vele jaren later ziet.

C. ROGGE

maart 1984

P. Jongens, J. Bart Uittenhout en L. J. H. Vroom*
Sterck en weldoortimmert;

een kwart eeuw restaureren in Haarlem,
De Vriesebosch, Haarlem 1983; 180 p.; afb.;
ISBN 90.6076.174.X; f 49,50

De gemeente Haarlem mag er zich op laten voorstaan in de prettige omstandigheid te verkeren, een jaarlijks overzicht van de plaatselijke activiteiten op het gebied van de monumentenzorg en in het bijzonder de restauratie

te kunnen aanbieden in de vorm van publikaties in de verdienstelijke jaarboeken van de vereniging Haarlem. Hiermee neemt deze gemeente een ietwat bijzondere positie in in de rij van monumentensteden in Nederland. Tot op heden vindt slechts een bescheiden aantal instellingen en gemeenten het noodzakelijk een zekere verantwoording te geven van uitgevoerde restauraties, waarin duidelijk gemaakt wordt welke cultuur-historische elementen onze generatie van belang acht om te behouden en door te geven aan ons nageslacht.

Zoals de titel van het hier te bespreken boek al aangeeft, gaat het over de restauratie-activiteiten in deze gemeente, die plaatsvonden in de periode 1956-1981. De directe aanleiding voor deze uitgave vormde de viering van het vijftienvestigjarig bestaan van het gemeentelijk bureau monumentenzorg. In verband met deze viering rijpte het idee achtergronden en bouwgeschiedenis van de vele restauraties die in deze periode werden uitgevoerd in een overzichtelijke samenvatting bijeen te brengen. Dank zij de redelijk beperkte en goed leesbare teksten, vrijwel zonder 'vakjargon' en de vele aantrekkelijke afbeeldingen en scherpe (zwart-wit) foto's is het boek goed toegankelijk geworden voor een breed publiek. Zowel de fotografische bewerking van Jos Filmich verdient lof evenals de goede verzorging door de drukker. De publikatie van een dergelijk bewerkelijk overzicht sluit goed aan op een traditie van jubilerende instellingen en instanties, werkzaam op het gebied van de monumentenzorg, waarbij een overzicht van hun activiteiten wordt gegeven. Onbetwiste 'topper' in dezen blijft voor mij nog altijd het standaardwerk van Ir. R. Meischke en H. J. Zantkuyl, waarin de ontwikkeling van het Nederlandse woonhuis beschreven wordt, uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de Vereniging Hendrick de Keyser (1969). Ik hoop dat beide heren in de nabije toekomst kans zien, een verdere aanvulling en actualisering van dit boekwerk te kunnen verzorgen.

De inhoud van het boek kan als volgt worden samengevat. Na een korte verantwoording door de auteurs, waarin zij met name ingaan op het ontstaan en de samenstelling van het boek volgt een voorwoord van Corneille F. Janssen, het eerste hoofd van het gemeentelijk bureau Monumentenzorg te Haarlem. In een beknopte inleiding schetsen de auteurs vervolgens de ontwikkeling van de restauratiefilosofie in het algemeen en verwijzen zij voor de meer specifieke Haarlemse situatie naar de beschrijvingen en illustraties van de geselecteerde restauraties, die in dit boek worden behandeld. Zij stellen hierbij vast, dat de uitgevoerde restauraties doorgaans slechts door middel van een compromis tot stand zijn gekomen, doch dat de voldoening blijft bestaan een visuele herinnering aan

* Oud-hoofd (P. Jongens) en kunsthistorische medewerkers van het bureau Monumentenzorg.

vroeger tijden te hebben behouden. De hoofdmoot van het boek bestaat uit de publikatie van een zestigtal restauraties, uitsluitend van geregistreerde monumenten, uitgevoerd in voornoemde periode en in chronologische volgorde behandeld op basis van het jaar van uitvoering.

Bij de selectie zijn de auteurs, aan de hand van een overzicht van alle restauraties in die bewuste periode, uitgegaan van het besteden van de nodige aandacht voor monumenten 'van importantie vanwege omvang, plaats en functie', alsook kleinere monumenten 'waarvan restauratie geen opzienbarende gebeurtenis hoeft in te houden, maar die door hun aantal en plaats het karakter van de Haarlemse binnenstad bepalen', aldus de schrijvers. In het algemeen hebben de auteurs een goed evenwicht weten te bewaren tussen de hoeveelheid tekst en het illustratiemateriaal. Hoewel bij de toelichting geen vaste systematiek in de beschrijving is aangehouden wordt wel steeds het adres vermeld, evenals de architect, de aannemer en het jaar van uitvoering. Ook ontbreekt nimmer een situatie-tekening en wordt voor zover bekend de historische benaming weergegeven.

In de beschrijving worden de belangrijkste historische lotgevallen van de diverse objecten zeer boeiend uit de doeken gedaan. De toelichting wordt gelardeerd met wetenswaardigheden uit het recente verleden en is toegespitst op de steeds weer op ieder object afzonderlijk toegesneden restauratieproblematiek met de hieraan gekoppelde wijze van aanpak. Te zamen met de bijbehorende historische prenten, diverse foto's van vroegere situaties en afbeeldingen van de huidige verschijningsvorm wordt in kort bestek een, ook voor de 'deskundige' lezer, zeer redelijk inzicht verschaft in de wijze van restaureren in Haarlem in de afgelopen kwart eeuw. Hierbij zij echter aangetekend, dat bouwkundige tekeningen en bouwhistorische en/of archeologische gegevens vrijwel ontbreken.

Aan het slot van het boek heeft men gemeend een apart hoofdstuk te moeten wijden aan de 'wetmatige' bedreiging waaraan ons monumentenbestand bij voortduring wordt blootgesteld, waarbij een vijftiental verdwenen monumenten ten tonele wordt gevoerd, aangevuld met afbeeldingen van hetgeen hiervoor in de plaats is gekomen. Ter completering is ook een zeer hanteerbaar overzicht van alle Haarlemse restauraties in voornoemde periode opgenomen, evenals een lijst van termen en begrippen en een lijst van de redengevende omschrijvingen van de monumenten in Haarlem, ingeschreven ingevolge artikel 9 van de Monumentenwet. Op de laatste pagina is een perceel- en straatregister opgenomen, aan de hand waarvan alle in deze publikatie beschreven restauraties kunnen worden teruggevonden door verwijzing naar de desbetreffende bladzijden. De hanteerbaarheid van het

boek zou overigens belangrijk kunnen worden verbeterd door het opnemen van een duidelijke stadsplattegrond met straatnamen.

Met deze uitgave wordt ongetwijfeld een breed publiek, vooral zij die Haarlem een goed hart toedragen, bereikt. Dit is voor mij echter tevens een reden om toch enkele kritische kanttekeningen te plaatsen, zowel ten aanzien van de totaal-opzet van het boek als ook ten aanzien van enkele saillante opmerkingen, zoals deze door de auteurs bij de inleiding van het boek zijn opgetekend. Om met het eerste te beginnen; in tegenstelling tot andere vergelijkbare publikaties, wordt de restauratieproblematiek nauwelijks geplaatst in het bredere kader van de monumentenzorg. Het feit, dat de auteurs op blz. 10 opmerken, dat aan de hand van de in dit boek beschreven restauraties het gevoerde monumentenbeleid (!) in Haarlem ruimschoots tot uitdrukking komt, spreekt voor zich.

Het versmallen van het gemeentelijk monumentenbeleid door bestuurlijke gezagsdragers tot het restauratiebeleid is een zaak waar bij voortduring tegen gegaagd moet worden. Het boek dreigt als zodanig dan ook volstrekt onnodig koren op de molen te zijn voor al diegenen, die de monumentenzorgers bij iedere gelegenheid het verwijt maken slechts oog te hebben voor het uiterlijk decor en niet of nauwelijks voor de maatschappelijk-culturele en ruimtelijke relevantie hiervan. Ook de ontwikkeling, het doel en het nut van het bouwhistorische en archeologisch onderzoek komt slechts mondjesmaat aan de orde. De noodzaak van het aanpassen van monumenten aan hedendaagse gebruikseisen wordt door de schrijvers weliswaar onderkend, maar dezelfde noodzaak van het aanpassen van het stedelijk weefsel aan nieuwe maatschappelijke en economische situaties, waarbij de leefbaarheid van de oude stad als geheel voorop moet staan, wordt verzwegen. Dat nieuwe ontwikkelingen wel degelijk kunnen worden getolereerd mede op basis van het streven naar behoud van de historische stadsstructuur, hieraan is in dit boek vrijwel voorbijgegaan.

De risico's, waaraan het monumentenbestand onderhevig is, worden echter onnodig vergroot door een te objectgerichte benadering. Gevaar voor sloop van monumenten kan in veel gevallen worden verkleind door alle aspecten bij het bestuurlijk besluitvormingsproces in het geding te brengen. Hierbij moet het 'levend' houden van de diverse objecten in vrijwel alle gevallen als van primair belang worden beschouwd.

De veronderstelling, dat conservering met handhaving van de oude vorm vroeger nooit een vooropgezet streven is geweest, beschouw ik als een hardnekkig misverstand. Diverse representatieve historische bouwwerken zijn slechts door consciëntieuze herbouw na brand of oorlogshandelingen tot ons gekomen.

Wat te denken b.v. van de lotgevallen van de grote kerk in Goes of de deels 'aangepaste' vernieuwing van de Amsterdamse Nieuwe Kerk na de noodlottige brand in de 17e eeuw? Zelfs Jacob van Campen schroomde niet, in 1645 een nieuwe toren in gotische stijl voor diezelfde kerk te ontwerpen. Uit (bouw-) historisch onderzoek blijkt steeds duidelijker, dat nieuwe toevoegingen in dezelfde stijl aan talrijke historische gebouwen ook in het verre verleden beslist niet ongebruikelijk waren. Dit geldt vooral voor belangrijke representatieve gebouwen, doch zelden voor eenvoudige bescheiden bouwsels.

Vrij moeizaam is de wijze waarop de samenstellers de term 'restauratie' omschrijven. Strikt genomen zou dit het volledig herstel in de oude toestand behelzen. Hoewel deze omschrijving vervolgens wordt genuanceerd en van kanttekeningen voorzien, blijft het voor mij een tamelijk ongelukkige omschrijving, omdat – een uitzondering daargelaten – gebouwen vanaf het begin van hun bestaan bij voortduring aan verandering en wijzigingen onderhevig zijn. Een duidelijk architectonisch concept is bovendien verhoudingsgewijs slechts bij een bescheiden aantal monumenten aanwezig (geweest). De kern van het probleem blijft derhalve verscholen in de omschrijving 'oude toestand', als zou dit een statisch gegeven zijn dat helaas door gebrek aan gegevens niet altijd meer theoretisch te reconstrueren zou zijn.

De constatering, dat 'mede als gevolg van het kostenaspect zo langzamerhand het inzicht is gegroeid, dat veranderingen uit de 19e eeuw niet meer zo sterk veroordeeld behoeven te worden, maar aanvaardbaar kunnen zijn als historische schakels in de ontwikkeling van een "levend monument", geeft ook te denken. Deze stellingname doet bij mij toch onbedoelde vóóroordelen vermoeden bij de schrijvers. De stelling is bovendien vrij gemakkelijk te weerleggen. Immers juist in een tijd van betrekkelijke voorspoed op het gebied van de restauraties, de jaren zeventig, was ook een groeiende waardering voor de 19e-eeuwse bouwkunst te onderkennen. Ook valt het zeer te betwijfelen of de restauratiekosten de smaak van het publiek kunnen bepalen.

Resumerend kan worden gesteld, dat deze uitgave een waardevolle bijdrage is tot een beter inzicht in de wijze waarop in de afgelopen decennia restauraties zijn uitgevoerd. Als zodanig vormt het boek een aanwinst voor 'monumentenzorgend' Nederland. Het is echter spijtig, dat door het aantrekkelijk uiterlijk van het boek, waarmee een tamelijk groot publiek bereikt zal worden, de kans niet is benut de monumentenzorg wat meer uit haar isolement te halen en een bredere basis te geven.

Een eeuw zorg om monumentenzorg

Catalogus bij de tentoonstelling, ingericht door het Hoger Architectuurinstituut Sint Lucas, Gent
Gent 1981; 223 p.; afb.; f 23, –; te koop in de dictatenwinkel van de Afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft, Berlageweg 1 te Delft

In februari 1984 is door de Werkgroep Restauratie van de Afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft een tentoonstelling georganiseerd over de geschiedenis van de monumentenzorg in Vlaanderen, geïntegreerd in de geschiedenis van het Hoger Architectuurinstituut Sint Lucas Gent. Onder de titel *Een eeuw zorg om monumentenzorg* is in 1981 door medewerkers van Sint Lucas Gent een overzichtstentoonstelling ingericht over het werk van studenten en oud-studenten. Deze katholieke school voor ambachtlieden werd in 1861 in het spoor van de Pugin's Arts and Craft Movement opgericht. Tot na de Eerste Wereldoorlog was het onderwijs sterk gericht op de neo-gotiek naar voorbeeld van Viollet-le-Duc. Hierdoor werd Sint Lucas Gent de bakermat voor de Vlaamse monumentenzorg. Sterker dan in Nederland is in Vlaanderen de geschiedenis van de monumentenzorg verbonden met de neo-gotiek. Tot op de dag van vandaag is dit merkbaar in de veel meer ambachtelijke en historiserende aanpak van onze zuiderburen. De tentoonstelling en de catalogus getuigen ervan op een indringende wijze. Veel van de getoonde projecten zijn voer voor monumentenzorgcritici. Oubollige neo-gotiek wint het helaas nog steeds van de nuchtere zakelijke aanpak. De tijd van Victor de Stuers, toen de monumentenzorg in België nog als lichtend voorbeeld diende, is reeds lang voorbij. De monumentenzorg blijft er beperkt tot restauratie, reconstructie en ambachtelijke kunstnijverheid.

De waarde van de catalogus ligt vooral op het vlak van de geschiedschrijving van de restauratie-opvattingen in Vlaanderen vanaf het midden van de 19e eeuw. Een tweetal inleidingen 'Sint Lucas in de kerking' en 'Sint Lucas in de geschiedenis', geven ingedeeld in tijdsperiodes een schets van de geschiedenis van het instituut en de Vlaamse monumentenzorg. Het beschrijvende catalogusgedeelte kent een andere tijdsindeling dan de inleidingen, hetgeen de helderheid van het boek geen goed doet. Het aantal illustraties is beperkt, zodat het gevaar voor een droge opsomming van gegevens zoals afmetingen, technieken en collecties, dat bij catalogi altijd aanwezig is, niet uit de weg is gegaan. Het vele 'wit' tussen de teksten zou beter besteed kunnen worden. Het catalogusgedeelte wordt pas interessant bij de periode 1945-1981. Hier wordt een aantal projecten beschreven zoals de Sint Pieter, de Sint Niklaas, de Sint Baafsabdij en het stadhuis van Gent, de Sint Walburga, de Sint Donaas proosdij en

de praalgraven van Maria van Bourgondië en Karel de Stoute te Brugge, de Sint Gummarustoren te Lier, als ook een groot aantal woonhuizen te Gent, Brugge, Antwerpen en andere Vlaamse plaatsen. Hoe men tot de keuze van deze projecten gekomen is, wordt niet vermeld. De informatie die gegeven wordt, is sterk wisselend van diepgang en niveau.

Een aantal beschrijvingen bevat interessante bouw-historische en restauratietechnische gegevens. Daarnaast staan romantische beschouwingen van hoe het geweest zou kunnen zijn en worden reeds lang weerlegde ideeën, zoals ontleisterde kerkinterieurs, nog steeds gelanceerd en helaas ook nog uitgevoerd! De beschrijving en verantwoording van de restauraties en nieuwbouwplannen zouden beter tot hun recht komen als er afbeeldingen van vóór en ná de bouwactiviteiten in het boek waren opgenomen. Het schrik-effect zou er door deze beelden, naar ik vrees, niet minder om worden. *Een eeuw zorg om monumentenzorg* is een goed verzorgd omvangrijk boekwerk, dat de Nederlandse monumentenzorgers een beeld geeft van geschiedenis van het onderwijs in en de opvattingen over de restauratie van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Voor de lage verkoopprijs hoeft men de aanschaf van dit boek niet te laten. Bij de prijs inbegrepen is een kleine handleiding bij de tentoonstelling, die in februari 1984 door de Technische Hogeschool Delft, Afdeling der Bouwkunde, is georganiseerd. De handleiding, geschreven door de directeur van Sint Lucas Gent, de heer dr. J. Janssens, bevat een korte samenvatting van de catalogus, alsmede een bijdrage over in Gent vervaardigde 'Delftse' tegels.

A. VAN DRUNEN

maart 1984

Evert van Ginkel

De onderkant van Nederland

Het avontuur van de archeologie

Meulenhoff Informatief bv, Amsterdam 1983; 128 p.; afb.; 31 cm; ISBN 90.290.9983.6; f 34,50

Enige jaren geleden besprak ik in deze kolommen het boek *Verleden Land*, geschreven door Sarfatij, Louwe Kooijmans en Bloemers. Ik prees de waarde van dit boek, vooral in educatief opzicht. Snerend maakte ik een opmerking naar boeken 'vaak met een titel "het avontuur van de archeologie"', welke door het leggen van een romantisch waas het zicht op de werkelijkheid van de archeologie verdoezelen. Prompt wordt mijn uitspraak ontkracht door het verschijnen van een in alle opzichten prima boek met de ondertitel 'het avontuur van de archeologie'! Er schijnt niet aan te ontkomen. Kennelijk is een dergelijke aanprijzing nodig om een groot publiek te interesseren. *De onderkant van*

Nederland is letterlijk het jongere zusje van *Verleden Land*, waarbij het geestelijk vaderschap van Louwe Kooijmans in het oog springt. De schrijver, een leerling van Louwe Kooijmans, mikt op een jonger publiek. Het taalgebruik is betrekkelijk eenvoudig en af en toe nadrukkelijk uitleggend van toon. Je hoort de meester voor de klas staan, en hij vertelt zijn verhaal boeiend en goed. Ook de illustraties zijn aan een ander begripsniveau aangepast. Zowel tekeningen als foto's leggen de nadruk op het verduidelijken van het hoe en waarom en minder op het wat. Niet te veel afbeeldingen van voorwerpen, maar vooral reconstructies van het dagelijkse leven, zowel van dat van de opgraver als van dat van de opgegravene. De opbouw van het geheel sluit aan bij de benadrukking van het hoe en waarom van de menselijke actie. De historische gegevens zijn er – heel knap – als terloops in verwerkt.

Na het voorwoord van Louwe Kooijmans worden hoofdstukken gewijd aan (ik maak een keuze): de bijdrage van amateurs aan de hand van voorbeelden uit het Kromme Rijn gebied en Weert, de geschiedenis van een opgraving aan de hand van de legerplaats te Velsen, stadsarcheologie aan de hand van Dordrecht, dierlijk bot aan de hand van het terponderzoek, experimentele archeologie, scheepsarcheologie en archeologie onder water, skeletonderzoek en uiteraard aan de diverse perioden. Veel aandacht wordt besteed aan de onderwerpen waarnaar in archeologie geïnteresseerden altijd vragen: hoe oud is het, mag je iets houden wat je vindt? Met name bij de ingewikkelde dateringsproblematiek is goed gebruik gemaakt van verhelderende tekeningen. Een heel leuke vondst is de door de eeuwen en over de pagina's lopende tekening van een rivier, waarlangs het het landschap op de oever in 12000 jaar en vier bladzijden verandert. Instructief zijn de beide hoofdstukken over cultureel-antropologisch vergelijkingsmateriaal ('vroeger is vlakbij') en over de geschiedenis van de archeologie. Minder geslaagd vond ik de drie verhalende gedeeltes: het verslag van een NJBG-opgraving, het bezoek aan een archeoloog en het verhaal over een trektocht annex bezoek aan een opgraving. Het is echter heel goed mogelijk dat deze vanuit de belevingswereld van het kind geschreven stukken bij de jongste lezers goed overkomen. *De onderkant van Nederland* is een prima jeugdboek, maar ook voor volwassenen heeft het grote educatieve waarde. Die groep volwassenen voor wie *Verleden Land* te veel informatie geeft, kan hier op een prettige manier een lichtere dosis kennis binnen krijgen die inhoudelijk toch van hoge kwaliteit is. Het is een boek dat noch op de volwassenen-, noch op de jeugdafdelingen van de openbare bibliotheken, en zeker niet in de schoolbibliotheken mag ontbreken.

H. STOEPKER

maart 1984

H. J. Zuidervaart

Schelluinderberg – de geschiedenis van een buitenplaats en pastorie in de omgeving van Gorinchem

Studio Pieter Mulier, Amstelveen 1981; 102 p.; afb.; ISBN 90 70393 07 7; f 22,50; te verkrijgen door overmaking van dit bedrag op postgironummer 320940 t.n.v. Mw T. J. de Waal-Kalis, Schelluinen

De geschiedenis van een historisch gebouw berust dikwijls voor een groot gedeelte op overlevering of op andere, niet controleerbare bronnen die in de literatuur steeds worden overgenomen. Een gedegen bronnenonderzoek kan soms een geheel nieuw licht op de zaak werpen. Een voorbeeld hiervan is het huis Schelluinderberg in Schelluinen bij Gorinchem, dat lange tijd als pastorie bekend stond. Over de oorsprong van het huis werd altijd verschillend geschreven. Het zou hebben toebehoord aan de heren Van Arkel, de heren Van Altena of de heren Van Brederode, terwijl ook de ridders van de Duitse Orde wel worden genoemd. H. J. Zuidervaart werd zo geïntrigeerd door de vele onduidelijkheden omtrent dit interessante, in hoofdzaak 16e-eeuwse, gebouw dat hij zich tot doel stelde zoveel mogelijk gegevens boven water te halen. Het resultaat van zijn diepgaande onderzoek heeft hij met enthousiasme beschreven in het boek *Schelluinderberg, de geschiedenis van een buitenplaats en pastorie in de omgeving van Gorinchem*.

Het huis is een samenstel van 16e-eeuwse, met leien gedekte bouwdelen, waaronder een traptoren, en enige latere aanbouwen met rode pannendaken. Drie van de vier zijden zijn afgebeeld door middel van een foto van de huidige toestand en een opmetingstekening, klaarblijkelijk van vóór de restauratie van ca 1920. Hoe de oostgevel er uit ziet of zag blijkt echter nergens in dit boek. De gevels worden verlevendigd door zandstenen banden en geometrische ornamenten, waarbij vooral de noordgevel moet worden genoemd. Opvallend zijn hier de grote beeldhouwde portretmedaillons, omgeven door rolwerk, die uit de jaren zestig van de 16e eeuw dateren. In die tijd werd het huis, dat waarschijnlijk in 1546 ontstond, ingrijpend verbouwd en uitgebreid door Jan Snouck Jacobs, een aanzienlijke inwoner van Gorinchem, die ondermeer schepen en burgemeester van die stad is geweest. Dit beeldhouwwerk is nauw verwant met dat van twee Gorkumse huizen. F. A. J. Vermeulen ziet in deze drie huizen, die behoren tot de fraaiste voorbeelden van de Hollandse Renaissance, een schepping van Cornelis Bloemaert, de leermeester van Hendrik de Keyser. Ook de sleutelstukken met gesneden mascarons in rolwerk cartouches dateren uit deze tijd.

Zuidervaart beschrijft onder de vele lotgevallen die Schelluinderberg heeft meegemaakt ook hoe het voortbestaan van het huis verschillende keren aan een

zijden draad heeft gehangen: in de roerige jaren aan het begin van de 80-jarige oorlog werd het dorp Schelluinen door de Geuzen grotendeels verwoest, waarbij ook het nabijgelegen commandeurshuis van de Duitse Orde in vlammen opging. Dat Schelluinderberg gespaard bleef is mogelijk te danken aan het feit dat dit het buitenhuis was van Jan Snouck, één van de ondertekenars van het Smeekschrijft der Edelen. Ook aan het begin van de 20e eeuw maakte het huis een moeilijke tijd door. Al meer dan twee eeuwen was het in gebruik als pastorie van de plaatselijke predikant. Achterstallig onderhoud had het huis zo bouwvallig gemaakt dat de toenmalige bewoner, ds. C. H. Kuiperi, niet rustte voor het werd afgebroken ten gunste van een nieuwe pastorie. Acht jaar lang sleepte de strijd om Schelluinderberg zich voort met wisselend succes voor de voorstanders van de sloop, onder aanvoering van de dominee, en voor de tegenstanders: de monumentenbeschermers, oudheidminnaars en subsidiënten, die de historische waarde van het gebouw inzagen. Tenslotte zorgde een particuliere gift er voor dat er voldoende geld was om met de restauratie te beginnen, waarmee overigens nog niet alle moeilijkheden uit de wereld waren. In 1954 tenslotte verkocht de N.H. kerk het huis aan ir. L. de Waal, wiens weduwe het nog steeds bewoont.

De vele en zeer uiteenlopende bronnen die de bouwstenen vormen van de hier besproken publikatie over het huis Schelluinderberg zijn verwerkt tot een zeer prettig te lezen en niet zonder humor beschreven verhaal. Een en ander is verantwoord in een uitgebreid notenapparaat. Voor de duidelijkheid zijn ook een lijst van de bewoners en de stambomen van de belangrijkste families opgenomen, alsmede een uitgebreid naamregister en een verklarende woordenlijst. Dat dit boek voor een groot publiek met verschillende belangstellingen interessant is moge onder andere blijken uit de lijst van intekenaren, waar een familielid van de strijdvaardige ds. Kuiperi met 5 exemplaren staat vermeld.

C. WILMER

maart 1984

J. Roelfs

Hoe het krekelhuis gered werd

Uitgeverij Terra, Zutphen 1983; 94 p.; ISBN 90 6255 167 X; f 14,50

‘Maja de Bij in de Monumentenzorg.’ Wie enige jaren geleden met zijn of haar kinderen de televisieserie gevolgd heeft over het dappere bijtje Maja en haar vriendjes, zal begrijpen welke associatie ik kreeg bij het lezen van *Hoe het krekelhuis gered werd*. Op de zolder van een oud grachtenhuis wonen een krekkel,

een spin, een boekenwurm, een vlieg, een mug, een kever, een glimworm en een duizendpoot. Dit bonte gezelschap vangt op dat het huis gesloopt gaat worden. Dat geeft heel wat consternatie. Niet alleen bij de insekten, maar ook bij een aantal buurkinderen, die een handtekeningenactie op touw gaan zetten om het huis te redden. Dankzij de verwoestende ijver van de kever rolt tijdens de actie bij toeval een loden koker uit een vermolmde balk. De boekenwurm begrijpt het belang van de vondst. Met behulp van duiven en een herdershond weten de insekten de koker in handen van de huisbewoners te spelen. De koker bevat een document, waaruit blijkt dat het huis in 1670 gebouwd is. De bewoner stapt ermee naar de 'huizendokters' en deze zorgen ervoor dat het krekelhuis op de monumentenlijst geplaatst wordt. De aktievoerende buurkinderen krijgen een bedankbrief van de bond Heemschut en de insekten doen zich na afloop van het feest te goed aan de kruimels van de taart.

Aldus de korte inhoud van Nederlands eerste kinderboek over monumentenzorg. Geen kwaad woord over de goede bedoelingen van de schrijver. Het is een prima initiatief, maar of hier sprake is van een geslaagd kinderboek, vraag ik me af. Het lijkt mij dat het onderwerp van een oud huisje dat gesloopt dreigt te worden, een bepaalde groep kinderen zeker zal aanspreken. Ik denk dat deze lezers al gevonden kunnen worden in de hogere klassen van de lagere school. Daarop lijkt de schrijver ook te mikken. Voor het lezen van dit boekje is ook een behoorlijke geoefendheid en leeservaring nodig, die bij leerlingen van de lagere klassen nog niet verwacht kan worden. De stijl is echter in de 'kom maar op schoot zitten' verteltoon en dat te zamen met de insekten als hoofdfiguren en de brave toonzetting, maakt het boek voor de vijfde- en zesdeklassers toch wel flauw.

H. STOEPKER

maart 1984

F. W. van Voorden

Schakels in stedeboom

Een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19e-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden,

De Walburg Pers, Zutphen 1983; 287 p.; afb.; 29 cm; ISBN 90 60 11.189.3; f 75,-

Schakels in stedeboom is de handelsuitgave van een proefschrift aan de Technische Hogeschool te Delft. De auteur wil met deze publikatie een bijdrage leveren aan de inventarisatieproblematiek van 19e-eeuwse wijken en aan de vorming van een stadsvernieuwing-beleid met welomschreven doelstellingen. De proble-

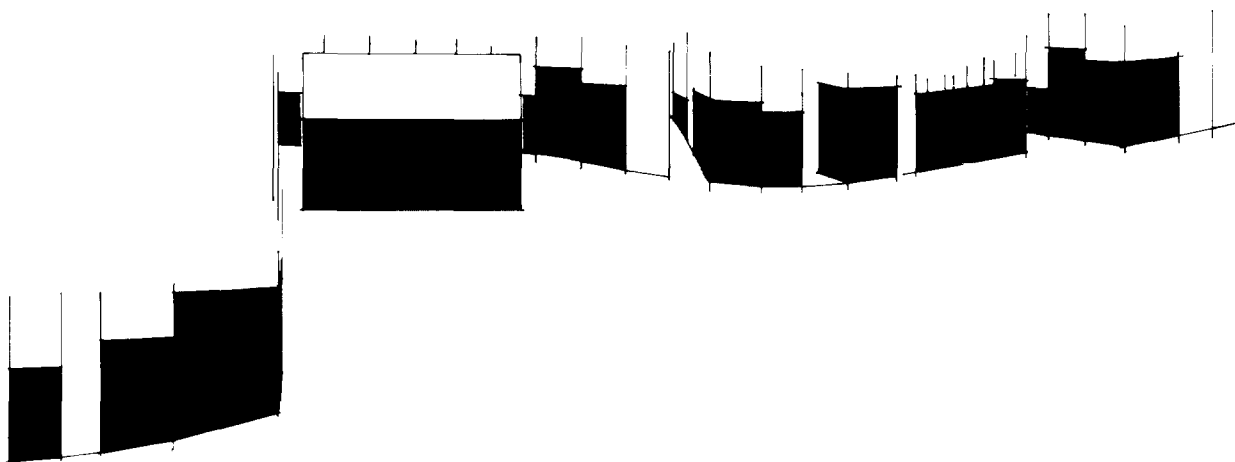
matiek van de 19e-eeuwse stadsuitbreidingen wordt geanalyseerd in drie delen, die elk drie of vier hoofdstukken omvatten. In het inleidende eerste deel formuleert de auteur een probleemstelling en presenteert hij zijn model ter analyse van ontstaan en ontwikkeling van stedelijke nederzettingen. Vervolgens wordt dit model toegepast op de 19e-eeuwse uitleg van Arnhem. In het derde deel gaat Van Voorden na in hoeverre de instandhouding van de historische stedeboomkundige structuur (tot 1800) is verwaarloosd gedurende de 19e eeuw en hoe de 20e-eeuwse stadsuitbreiding en stadsvernieuwing het historisch stedelijk bouwwerk (tot 1900) hebben beïnvloed.

Alvorens zijn probleemstelling te formuleren selecteert Van Voorden 16 traditionele grote en middelgrote Nederlandse steden. Inwoneraantallen op vier tijdstippen tussen ca. 1500 en heden vormen de selectiecriteria. De minimumgrens voor 1525 is gesteld op 5000 inwoners, voor 1859 op 10.000, voor 1909 op 20.000 en voor 1976 op 50.000. Voldoet een stad op één van deze jaartallen niet aan de gestelde grens, dan mag ze geen traditionele grote of middelgrote stad genoemd worden. Tot de grote en middelgrote Nederlandse steden behoren zo Amsterdam, Arnhem, Delft, Deventer, Dordrecht, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zwolle.

De probleemstelling van het onderzoek is tweeledig: *In hoeverre kan de stedeboomkundige structuur van de 19e-eeuwse uitleg van de traditionele grote en middelgrote steden in oorsprong en in verdere ontwikkeling worden aangemerkt als specifieke uitbreiding van de stedeboomkundige structuur van de historische stad; en in hoeverre kunnen de daarvan afgeleide ruimtelijke kwaliteiten in het proces van stadsvernieuwing worden behouden en verder ontwikkeld* (p. 25). Teneinde het eerste deel van de probleemstelling op te lossen ontwerpt Van Voorden een model voor het ontstaan en de ontwikkeling van nederzettingen. Na een schets van de historische ontwikkeling van de geselecteerde steden tot 1800, werkt hij Culemborg (dat niet behoort tot de geselecteerde steden) uit als voorbeeld van stedelijke ontwikkeling. De ruimtelijke ontwikkeling van Culemborg vormt de basis voor het model, dat hij overwegend theoretisch beschrijvend presenteert. Hij poneert talloze definities, stellingen en begripsomschrijvingen: *De elementaire structuur van traditionele nederzettingen is in iedere periode bepaald door de aaneenschakeling van een aantal van de elementaire verbindingen met de hoofdfuncties verkeer en vervoer, en vestiging, en van een aantal van de natuurlijke verbindingen met de hoofdfunctie landbouw, eventueel aangevuld met een aantal van de bijzondere verbindingen van het algemeen bestuur* (p. 59-60). Hij verklaart het ontstaan en de ontwikke-

4.16. Een deel van het ruimtelijke beeld van Nijmegen ca. 1800 (de Markt en omgeving).

4.17. De duurzame verticale grensvlakken van de bebouwing ca. 1800. Aangegeven zijn de vlakken waarvan is aangenomen dat deze tenminste één tijdvak (250 jaar) niet zijn verplaatst.

ling van stedelijke nederzettingen met behulp van functionele, stedenbouwkundige en bouwkundige aspecten. Zowel ruimtelijke als natuurlijke omgeving worden gestructuraliseerd en geabstraheerd, teruggebracht tot een taal van vormen, lijnen en vlakken, waarin elk spoor van menselijke aanwezigheid ontbreekt. Een drietal afbeeldingen uit het boek van de Grote Markt en omgeving te Nijmegen geeft de visualisering van dit taalgebruik. De eerste toont een deel van het ruimtelijk beeld ca. 1800 (afb. 4.16). Met behulp van denkbeeldige meetpunten zijn de vlakken vertikaal geprojecteerd, waardoor een 'plattegrond' ontstaat, waarin het ruimtelijk verband van de componenten van verschillende ouderdom met behulp van lijnen is bepaald (p. 74). Van de zwarte vlakken wordt

aangenomen dat ze tenminste één tijdvak (250 jaar) niet zijn verplaatst. Vervolgens geeft Van Voorden in twee plattegronden van de Nijmeegse Grote Markt ca. 1800 de verkeersterreinen en de bouwterreinen aan gedurende de verschillende periodes (800-1050, 1050-1300, 1300-1500) (afb. 4.17). Beide afzonderlijke plattegronden worden tenslotte gesynthetiseerd in één afbeelding, waarmee de ruimtelijke kwaliteit van de Grote Markt van Nijmegen en omgeving ca. 1800 schematisch is aangegeven (afb. 4.20).

In het tweede deel van het boek past de auteur zijn theoretisch model op grotere schaal toe, namelijk op de 19e-eeuwse uitleg van Arnhem. Na 46 afbeeldingen, verspreid over een twintigtal pagina's slaagt hij erin een schetskaart te tekenen van de ontwikkeling

van de stedenbouwkundige structuur van Arnhem gedurende de 19e eeuw. Hierbij worden de verschillende onderdelen van de structuur afzonderlijk aangegeven en benoemd. De conclusie luidt dat het om drie aangesloten structuren gaat, die samen de complexe structuur van Arnhem ca. 1900 gevormd hebben. Niet alleen voor Arnhem, maar voor elke traditionele grote of middelgrote Nederlandse stad geldt dat haar complexe structuur tot ca. 1900 in stand is gebleven en is uitgebreid.

In deel III onderzoekt de auteur of en in hoeverre de instandhouding van de historische stedenbouwkundige structuur is verwaarloosd gedurende de periode 1795-1900. Hij richt zich in het bijzonder op het bestuur en beheer van het stedelijk bouwwerk en op de projecten van stadsuitleg in de vestingsteden. Algemene en wettelijke voorschriften op het gebied van de huisvesting ontbraken. Het plaatselijk bestuur maakte nauwelijks gebruik van haar bevoegdheid verordeningen op te stellen. Er heerste besluiteloosheid met betrekking tot het stedelijk bouwwerk en uitbreiding en instandhouding vond voornamelijk plaats dank zij particulier initiatief. Het gevolg was dat de kwaliteit van de huizenvoorraad achteruit ging en de technische toestand van de huizen in de uitbreidingsgebieden vaak te wensen overliet. In de vestingsteden ging het anders. Het Rijk hield hier organisatie en uitvoering van de ontmantelings- en uitbreidingswerkzaamheden in eigen hand. Invalswegen werden doorgetrokken en verbonden door een stelsel van ringwegen rond de historische stad, zodat de historische structuur werd behouden en voortgezet. Van Voorden gaat niet in op de gevolgen hiervan voor de kwaliteit van de huizen in de vestingsteden.

Tenslotte de ontwikkelingen na 1900. De auteur toont dat de vermindering van de historische huizenvoorraad na 1900 gelijk opgaat met vergroting van omvang en fasering van de 19e-eeuwse stadsuitleg. Daarnaast spelen twee factoren in de stadsvernieuwing een rol: de recente ontwikkelingen in de bouwproductie en het overheidsbeleid inzake monumentenzorg. Factoren als cityvorming, parkeergarages, speculatie en functieverandering worden niet genoemd. De auteur constateert dat welomschreven doelstellingen van stadsvernieuwing ontbreken en het beschermingsbeleid van de rijksoverheid alleen is gericht op stadsgedeelten van vóór 1860. Beide factoren kunnen een versnelde vermindering van de historische huizenvoorraad tot gevolg hebben. Daarom zal het monumentenbeleid zodanig herzien moeten worden dat de 19e-eeuwse uitleg in haar stedenbouwkundige en bouwkundige elementen beschermd wordt. *De belangrijkste invloed zal evenwel uitgaan van genuanceerde stedenbouwkundige randvoorwaarden op wettelijke basis voor de gehele stadsvernieuwing* (p. 236). Daarmee is

— I — II — III

4.20. Schematische aanduiding van de ruimtelijke kwaliteiten van de Markt en omgeving ca.

1800. Onderscheiden zijn begrenzingslijnen tussen verkeersterreinen en bouwterreinen die:

- I in stand zijn gebleven vanaf een tijdstip in het tijdvak ca. 1050-1300
- II idem vanaf een tijdstip in het tijdvak ca. 1300-1550, en waarbij het aangrenzende verkeersterrein of bouwterrein in gebruik is vanaf een tijdstip vóór ca. 1300
- III idem vanaf een tijdstip in het tijdvak ca. 1300-1550.

het tweede deel van de probleemstelling van het onderzoek beantwoord.

In zijn pleidooi voor instandhouding van 19e-eeuwse stadsuitbreidingen speelt alleen het argument van de stedenbouwkundige structuur een rol. Dank zij het feit dat de uitbreidingen de structuur van de historische stad van vóór 1800 voortzetten zijn ze waardevol. Dit wordt aangetoond door een spel van getallen, tekeningen, grafieken, percentages en plattegronden. De 19e-eeuwse wijken bezitten blijkbaar geen intrinsieke architectuurhistorische, sociale, politieke, economische, culturele of andere waarden. Ze worden niet om zichzelf gewaardeerd, met relevante normen van binnenuit, inherent aan hun eigen ontstaansvoorwaarden. Als het oude en de voortzetting van het oude functioneert als uitgangspunt voor de waardering van het nieuwe, betekent dit dan geen ontkenning van de intrinsieke kwaliteiten van het nieuwe?

Zo wordt in de uitgebreidere beschrijving van de ontmanteling en uitleg van de vestingstad Nijmegen weinig aandacht besteed aan het sociale, economische en culturele klimaat en de achterliggende ideologieën. Het was niet alleen de vestingstatus die een belemmerende werking had op de ontwikkeling van de stad. Pas in 1879 kreeg Nijmegen een spoorverbinding op Nederlands grondgebied, dat wil zeggen een vaste verbinding met de andere Waaloever. Het lange uitblijven daarvan had de stad mede in een geografisch en economisch geïsoleerde positie gebracht. Verder hadden zich in de loop van de 19e eeuw veel oud-militairen uit Indië in Nijmegen gevestigd. De stad werd dan ook wel 'Pensionopolis' genoemd. Gedurende de uitleg presenteerde men Nijmegen vooral als vestigingsplaats voor industrieën en als gezonde woonplaats. Het uitblijven van grote bedrijven en de

aanwezigheid van mooie natuur vormde voor menig- een een reden om zich hier te vestigen. Om welgestelde bewoners van elders aan te trekken organiseerde men tentoonstellingen en congressen, men legde een renbaan aan, gaf concerten, hield de belastingen laag en zorgde voor goede onderwijsvoorzieningen. Gedurende de laatste decennia van de vorige eeuw was alle aandacht dan ook gericht op de uitleg van de stad. De oude binnenstad, volgebouwd en dicht bevolkt, verkommerde steeds meer en wezenlijk nieuwe impulsen ontstonden daarbuiten.

Bij zijn beschouwing van deze uitleg gaat Van Voorden voornamelijk in op bestuurs- en beheersaspecten, zoals de verhouding rijk-gemeente en de financiële maatregelen. Hij geeft een korte bespreking van de plannen voor de uitleg in chronologische volgorde. Dit alles weerspiegelt in plattegronden, schema's en enkele foto's. De auteur schenkt slechts in twee passages aandacht aan bovengenoemde karakteristieke ontwikkelingen: *Een van de weinige projecten waarbij aandacht werd geschonken aan sociale woningbouw betrof het bouwblok van de Spaarbank buiten de Hertogsteegpoort (. . .) Voor het overige beperkte de nieuwbouw zich tot villa's, herenhuizen en bijzondere gebouwen zoals scholen, kerken, en het station van de spoorwegen, en . . . de bouwterreinen van de voormalige vestingterreinen werden gereserveerd voor bijzondere doeleinden en voor huizen van*

de gegoede burgerij, terwijl in het gebied buiten de vesting vooral bebouwing werd gerealiseerd voor minder welgestelden en arbeiders (p. 205, 206). Binnen het kader van zijn onderzoek blijven dit slechts opmerkingen in de marge. Vanwege het ontbreken van genoemde waarden kunnen Van Voordens motieven voor instandhouding van de 19e-eeuwse stadsuitbreidingen op zijn minst eenzijdig en onvolledig genoemd worden.

Schakels in stedebouw, zo karakteriseert Van Voorden de 19e-eeuwse stadsuitbreidingen. Wat hij precies met deze schakelfunctie bedoelt blijft onduidelijk. Of zou deze alleen afgeleid moeten worden uit de ligging van de 19e-eeuwse wijken in het stedelijk groeipatroon, uit de groeiringen, uit een plattegrond?

Het kenmerkende van een schakel is dat hij twee elementen uit een keten verbindt. De band met de oude historische structuur wordt meerdere malen benadrukt en vormt zelfs het uitgangspunt bij de waarderling van de 19e-eeuwse wijken. Nergens echter gaat Van Voorden in op het verband met de stadsdelen die na de 19e eeuw aangelegd zijn. Hij stelt zelfs dat het *traditionele groeiproces* in de 20e eeuw doorbroken wordt en heeft plaatsgemaakt voor een *schoksgewijze vergroting*. Schakels, in een gebroken keten.

M. PILET

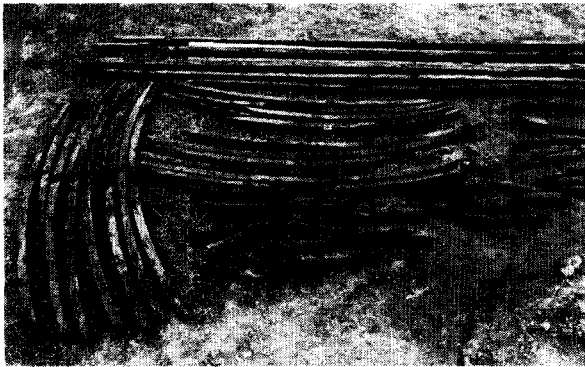
mei 1984

MONUMENTENBERICHTEN

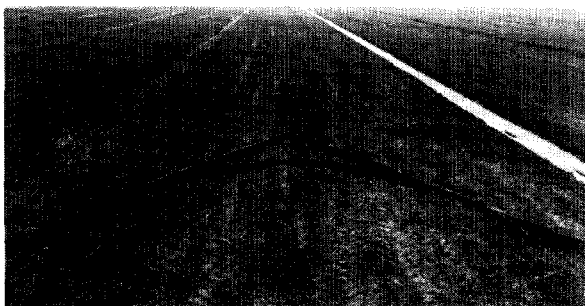
Hout onder golven

Onderdelen van een kap met houten tongewelf op de bodem van de voormalige Zuiderzee

In juni 1984 bereikte de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het verzoek van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders te komen kijken naar bewerkte houten onderdelen, die op korte afstand van een niet nauwkeurig te dateren scheepswrak in de bodem van de Zuidelijke Flevopolder bij Almere gevonden waren. De vindplaats was bij de Oostvaardersdijk, slechts vijf kilometer van de mond van de Vecht.

Afb. 1. *Gevonden spannen en gewelfhouten (foto H. Scholten, RDMZ).*

Afb. 2. *Eén van de gespannen (foto H. Scholten, RDMZ).*

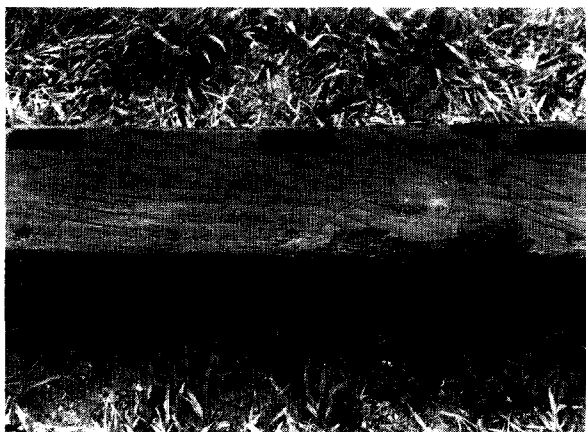
Afb. 3. *Detail van gespan; spoor, standzoon en blokkeel (foto H. Scholten, RDMZ).*

Bij onderzoek bleken de stukken hout onderdelen van een middeleeuwse kap met houten tongewelf te zijn.¹ Van vrijwel alle gebruikelijke onderdelen waren één of meerdere – soms vele exemplaren aanwezig (afb. 1, 2 en 3). Alleen trekbalken en sleutelstukken ontbraken. Wel zijn korbelen en muurstijlen aangetroffen. De trekbalken zullen vermoedelijk als deklust zijn vervoerd, de meeste overige delen in het ruim van het schip. Ons vermoeden, dat sleutelstukken in de werkplaats reeds aan de balken werden vastgehecht en met de balken naar de bouwplaats vervoerd, werd hierdoor bevestigd.

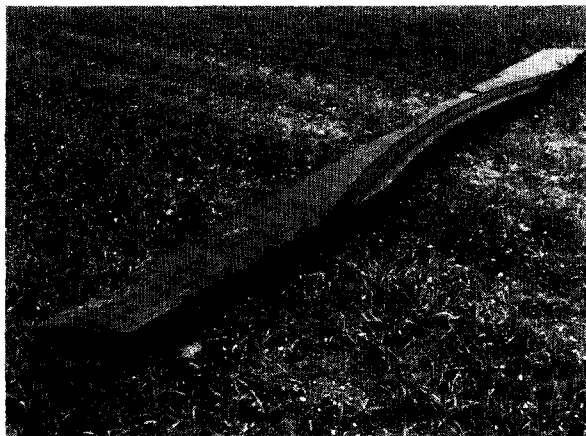
Het is reeds geruime tijd bekend, dat houtconstructies soms op grote afstand van de bouwplaats gereed gemaakt werden. Het meest spectaculaire geval, dat bekend is, betreft de kap van de Sint-Catharijnekkerk te Brielle, die in 1476 in Brussel werd gemaakt.²

1 H. Janse, 'Middeleeuwse houten tongewelven in Nederland', *Bulletin KNOB* 60 (1961), 181-194.

2 H. Janse, 'De Sint Catharijne kerk te Brielle', *Bulletin KNOB* 64 (1965), 103-105.

Afb. 4. Detail voorlijst met telmerken 37, 38 en 39 (gedeeltelijk) (foto H. Schollen, RDMZ).

Afb. 5. Gebintstijl van strijkgebint (foto H. Schollen, RDMZ).

Afb. 6. Onderdelen van het tafelement van het torentje, onderaanzicht (foto H. Schollen, RDMZ).

In verband met het vervoer van hout voor kerkkappen over de Zuiderzee in de 15e eeuw is het interessant melding te maken van een voorval in 1419. Tijdens de strijd tussen de Schieringers en de Vetkopers namen de Groningers op het Kamper Diep twee schepen in beslag, geladen met hout om de kerk te Franeker te bouwen. Er is niet vermeld of het klaargemaakt hout betrof.³

De hier besproken vondst bevestigt, wat uit schriftelijke bronnen bekend was, namelijk dat klaargemaakte onderdelen van houtconstructies voornamelijk over water over grote afstanden vervoerd werden. De reconstructie van deze nooit gebouwde kap werd makkelijk gemaakt, omdat alle onderdelen van een telmerk waren voorzien. Het meest maatgevend waren de voorlijsten – de binnenste muurplaten – die naast de pengaten van de standzonen waren voorzien van merken. De gevonden platen, elk 3,65 m lang, waren genummerd 1-6, 7-15, 16-24 en 34-42 (afb. 4). Gevonden werden onderdelen van één strijkgebint (afb. 5) en van zes halve spitsbooggebinten, behorende tot de koorsluiting. Van de waarschijnlijk vier gewone spitsbooggebinten zijn geen onderdelen aangetroffen.

Opvallend is, dat geen van de geprofileerde gebintonderdelen en de voorlijsten voorzien is van de gebruikelijke hol- en peerkraalprofileringen. Er zijn slechts afgeschuinde kanten. Hoewel ons dit bekend is van een kap van de kerk te Oudewater⁴ en te Vreeland is het zeer ongebruikelijk. Vermoedelijk werden de onderdelen eerst definitief geprofileerd als de kap op de bouwplaats in elkaar gezet was. Pas dan is het juiste beloop van alle lijnen goed te overzien.

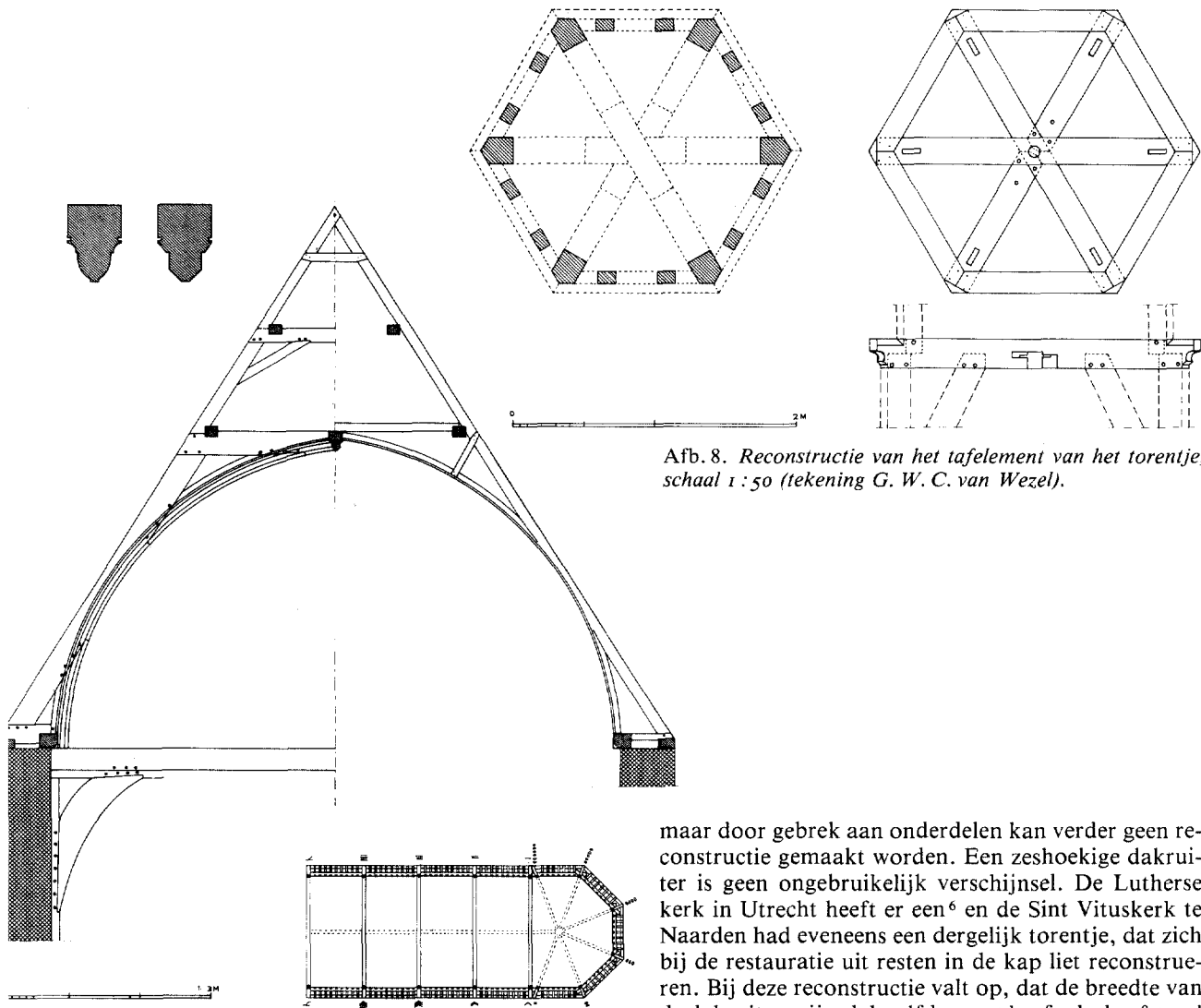
De door G. W. C. van Wezel in overleg met G. Berends gemaakte reconstructie (afb. 7) uit door hem in samenwerking met de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders opgemeten onderdelen laat een kerkplaattegrond zien van ca. 9,5 m breedte, met vier rechte traveeën en een $\frac{5}{8}$ koorsluiting. De gebinten en spannen of sporen zijn genummerd van oost naar west met links gebroken merken en met merken waaraan links een gebroken streep is toegevoegd (afb. 4). De halve gebinten van de koorsluiting zijn gemerkt met gaatjes, met een guts gehakt, hetgeen reeds aan het einde van de 14e eeuw kan voorkomen.⁵

De spannen meten 8-10 × 13-14 cm in doorsnede en zijn dus duidelijk rechthoekig. In het deel tussen de

3 D. P. Zijlstra, *Korte historie en beschrijving van Franeker 1192-1785*. Franeker 1785. F. C. Berkenvelder, 'Frieslands handel in de late middeleeuwen', *Economisch-historisch jaarboek* 29 (1963), 171. Dr. H. Halbertsma maakte ons op deze gegevens attent.

4 H. Janse, 'De Hervormde kerk te Oudewater', *Bulletin KNOB* 68 (1969), 34.

5 H. Janse, 'De overkapping van de Oude kerk te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 57 (1958), 148.

Afb. 8. Reconstructie van het tafelement van het torentje, schaal 1 : 50 (tekening G. W. C. van Wezel).

Afb. 7. Reconstructie doorsnede kagebint en gespan, schaal 1 : 100. Plattegrond, schaal 1 : 50. Gewelfrib, schaal 1 : 25 (tekening G. W. C. van Wezel).

fliering op de spitsbooggebinten en de nok zijn op de sporen, behalve de kepen voor de hanebalken dicht bij de bovenzijde, ook nog kepen te zien van een tweede fliering. Hoewel geen onderdelen van schaargebinten zijn aangetroffen menen we toch, mede gezien de maat van de overspanning, een schaargebint op de spitsbooggebinten te moeten reconstrueren.

Ook werden nog onderdelen gevonden van een tafelement van een zeshoekige dakruiter (afb. 6 en 8). De einden waren van een profiel voorzien. Zowel de onderstaande constructie als de erop rustende stijlen en koningsstijl laten zich uit de pengaten aanduiden,

maar door gebrek aan onderdelen kan verder geen reconstructie gemaakt worden. Een zeshoekige dakruiter is geen ongebruikelijk verschijnsel. De Lutherse kerk in Utrecht heeft er een⁶ en de Sint Vituskerk te Naarden had eveneens een dergelijk torentje, dat zich bij de restauratie uit resten in de kap liet reconstrueren. Bij deze reconstructie valt op, dat de breedte van de dakruiter vrijwel dezelfde maat heeft als de afstand van de beide bovenste flieringen. Het torentje zal daar dus op hebben moeten rusten. De juiste plaats kan niet aangegeven worden.

Aan de houtmaten en de merktypen kunnen de onderdelen omstreeks 1400 of begin 15e eeuw gedateerd worden. Omtrent de plaats van vervaardiging en de bestemming is niets met zekerheid te zeggen, laat staan welke aannemer 'bankroet' gegaan is. Na het onderzoek zijn schip- en houtvoorraad weer met aarde bedekt om aldus behouden te blijven; de plaats is als kleine heuvel in het land te herkennen.

H. JANSE (Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

6 Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht over 1984, *Maandblad Oud Utrecht* 1985, nr. 4, 81.

KNOB

NIEUWS VAN DE BOND EN ACTUELE INFORMATIE

Spoorwegmonumenten in Nederland

In 1981 stelde het bestuur van de KNOB de Werkgroep Spoorwegmonumenten in, die als opdracht meekreeg:

1. het inventariseren van nog bestaande spoorwegmonumenten
2. het organiseren van een studiedag
3. het doen van aanbevelingen voor overleg en behoud.

Enige jaren van noeste arbeid door de Werkgroep en tientallen veldwerkers heeft een documentatie van ca. 5.000 dia's opgeleverd van spoorwegobjecten van vóór ca. 1955 zoals stations, goederenloodsen, bruggen, seinhuizen, wachterswoningen, etc. Alle geïnventariseerde objecten zijn op lijsten vastgelegd. De resultaten werden op 14 december jl. gepresenteerd. In de tot sociaal-cultureel centrum verbouwde voormalige Goudsche Machinale Garenspinnerij vond een door de KNOB georganiseerde studiedag plaats rond het eindrapport 'Spoorwegmonumenten in Nederland'. De ruim 125 aanwezigen kregen 's morgens een met honderden dia's toegelicht overzicht van wat er aan spoorwegobjecten van vóór ca. 1955 in Nederland resteert. 's Middags stonden tijdens inleidingen en discussie de inventarisatie, documentatie, het behoud en hergebruik van spoorwegmonumenten centraal.

In plaats van met een 'Lijst van de beschermde objecten' te komen, heeft de Werkgroep zich beperkt tot de aanbeveling, dat de spoorweg-historische betekenis van in het rapport vermelde objecten bij de besluitvorming over hun toekomst steeds zorgvuldig moet worden meegewogen. In het voetspoor van de aanbevelingen van de Werkgroep werd door het congres geconstateerd, dat gedegen documentatie de enige vorm van behoud zal zijn voor spoorwegobjecten, die hun functie verliezen. Het KNOB-bestuur kreeg het verzoek mee, om de diacollectie te doen onderbrengen op een plaats, waar deze openbaar raadpleegbaar is.

In het eindrapport is er slechts een bescheiden plaats ingeruimd voor de architectuur van stationsgebouwen. De reden hiervoor moet gezocht worden in de verschillende recente publikaties op dit gebied, waarvan met name is te noemen het fraai uitgevoerde boek van H. Romers, *De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938*, Zutphen 1981.

Het rapport 'Spoorwegmonumenten in Nederland' (samengesteld door J. C. G. van de Meene en P. Nijhof) geeft in woord (93 pag.) en beeld (150 afbeeldingen) een breed overzicht van dit boeiende aspect van het industrieel erfgoed. Het rapport kost f20,- (excl. verzendkosten) en is verkrijgbaar bij de KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam; op maandag en woensdag telefonisch bereikbaar onder tel. nr. 020-27.77.06.

P. NIJHOF

Voordeelactie KNOB-leden

Leden van de Koninklijke Oudheidkundige Bond kunnen door het inleveren van een voordeelcoupon, opgenomen op pagina 95 van dit Bulletin, een aanzienlijk voordeel verkrijgen bij de aankoop van het boekwerk *De spoorwegarchitectuur in Nederland*. De vastgestelde verkoopprijs is f 99,-; voor leden van de KNOB f 75,-. Deze voordeelactie loopt vanaf 15 april 1986 tot en met 15 juli 1986 en is alleen geldig bij inlevering van de voordeelcoupon bij de boekhandel of bij de uitgever De Walburg Pers, Postbus 222, 7200 AE Zutphen.

Boekaankondigingen

Een land van steden

Aan de hand van enkele thema's wordt een tocht door de geschiedenis gemaakt, die begint bij de verheffing van Utrecht tot de status van Bisschopszetel in het jaar 695 en eindigt bij de bouw van de Beurs van Berlage in 1899. De schrijver constateert daarbij tot zijn verbazing dat – in weerwil van tal van veranderingen op het gebied van de economie, politiek, technologie en cultuur – de stad in grote lijnen zichzelf is gebleven. Aan de hand van tal van voorbeelden wordt dit toegelicht. Het ontstaan van het boek is het rechtstreekse gevolg geweest van een studieproject over de toekomst van de steden, die onder auspiciën van de commissie 'Housing, Building and Planning' van de Europese Economische Commissie van de Verenigde Naties in 1977 is gestart. Uitgaande van het gezegde dat 'de geschiedenis zich herhaalt' is met dit boekje getracht een historisch perspectief te vormen die aan de toekomstperspectieven meer onderbouwing zou kunnen geven. Het boek heeft historisch gezien een driedelige opzet gekregen: de periode tot omstreeks 1500, de periode 1500 tot 1800 en tot slot de negentiende eeuw. De inhoud vertoont gelijkenis met een samengevoegd geschiedenis- en aardrijkskundeboek. In nog geen 100 pagina's wordt een stuk geschiedschrijving van 1000 jaar Nederland gegeven en het kan niet anders dan dat er een uiterste beperking tot hoofdzaken heeft plaatsgehad. Gegeven het feit dat het geschiedenisonderwijs de accenten heeft verlegd en een belangrijk deel van de middelbareschoolleerlingen dit vak mogelijk nooit heeft genoten, lijkt dit boek in een behoefte te kunnen voorzien.

Een land van steden, een spoor van de tijd. Cultuurgeschiedenis van de Hollandse stad tot 1900. Prof. Dr. G. H. Jansen - Serie Architectuur en Stedebouw. Staatsuitgeverij 's-Gravenhage 1984, 100 p.; ISBN 90.12.04433.2; f 19,50.

W. POLMAN

G. N. Itz, Stadsbouwmeester van Dordrecht: 1832-1867

De kennis van de 19e-eeuwse architectuur kan nog het beste vergroot worden door bestudering van de werken van plaatselijke architecten die in de bekende werken over architectuur historie niet aan bod komen. In dit boekwerkje wordt de stadsbouwmeester van Dordrecht George Nicolaas Itz behandeld die grote invloed heeft uitgeoefend op het 19e-eeuwse aanzien van de stad Dordrecht.

In het eerste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven

van de architectuurstromingen in de eerste helft van de negentiende eeuw. Na een korte levensbeschrijving worden de ontwerpen van G. N. Itz besproken onderverdeeld in bruggen en gebouwen en overige ontwerpen. De ontwerpen worden stuk voor stuk beschreven en waar mogelijk voorzien van de originele ontwerp-tekeningen en foto's. Bij elkaar worden 36 ontwerpen behandeld waaronder 8 bruggen. Na de uitvoerige bespreking en beschrijving van de geschiedenis van de diverse objecten, wordt G. N. Itz als stadsbouwmeester besproken tegen het licht van de diverse architectuurstromingen van die tijd. Het boekwerkje wordt besloten met een verklaring van de meest gebruikte bouwkundige termen, een overzicht van de tekeningen van G. N. Itz en een literatuuroverzicht. De auteurs A. Meffert en R. Schook, die hun opleiding aan de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft hebben genoten geven blijk van een gedegen kennis van de materie. Hierdoor is een korte en bondige studie ontstaan dat zowel als naslagwerkje en als goed leesbaar overzicht beschouwd kan worden. Een goed voorbeeld tot navolging.

G. N. Itz, stadsbouwmeester van Dordrecht: 1832-1867. Annet Meffert / Ruud Schook - Delft: Delftse Universiteit Pers-III. Met bibl. ISBN 90-6275-172-X. Prijs f 35,30 (incl. 5 % BTW).

H. Z.

Restauratievademecum

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg geeft in samenwerking met de Staatsuitgeverij het Restauratievademecum uit. Dit losbladige naslagwerk verschijnt in 4 afleveringen per jaar, wat neerkomt op ongeveer 700 pagina's A-4 formaat. De totaalprijs zal ongeveer f 200, – per jaar bedragen. Het Restauratievademecum heeft tot doel de kennis over het restauratievak en de bouwhistorische documentatie die binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in de loop der jaren vergaard is, ten dienste te stellen van al degenen, die zich bezighouden met het restaureren van gebouwen. De verschillende registers op alfabetische volgorde en op UDC-codering maken de uitgebreide materie snel toegankelijk. Het losbladige systeem maakt het mogelijk, dat alle recente ontwikkelingen en de nieuwste technische gegevens opgenomen kunnen worden.

Het Restauratievademecum omvat drie afdelingen:

1. Catalogusbladen; hierin zijn opgenomen, de inhoudsopgave, registers, boekbesprekingen en mededelingen. Deze afdeling geeft de laatste stand van zaken aan.
2. Restauratievademecumbladen; deze bevatten artikelen en gegevens over alle onderwerpen, die met

de instandhouding van oude gebouwen te maken hebben, zoals bouwhistorische, bouwtechnische en kunsthistorische onderwerpen. Daarnaast komen in deze afdeling praktijkoplossingen, ervaringen met specifieke zaken zoals conserveringstechnieken, wettelijke en organisatorische maatregelen aan de orde.

3. Documentatiebladen; deze bevatten in hoofdzaak tekeningen van bouwhistorische details, die in de afgelopen 25 jaar verzameld zijn.

Daarnaast zal drie keer per jaar een Restauratievademecumbijdrage opgenomen worden in een apart losbladig systeem. Hierin worden rapporten, congressyllabi en andere samenhangende publikaties gebundeld. Het Restauratievademecum zal worden voorzien van een Engelstalige samenvatting. De eerste aflevering is in november 1985 verschenen. De goed verzorgde, rijk geïllustreerde bundel bevat o.a. de volgende onderwerpen: registers, bespreking van recente vakliteratuur, merken op smeedwerk, ijzer en documentatiebladen over hang- en sluitwerk op deuren en ramen.

De intekenprijs voor de eerste aflevering is f 45,-, waarbij de eerste ringband, het titelblad en de tabbladen gratis worden bijgeleverd. Kopers worden automatisch als intekenaar genoteerd voor de komende afleveringen van het Restauratievademecum en de R.V.-bijdragen tegen de geldende paginaprijs van f 0,37. Bestellingen kunnen worden gedaan bij de boekhandel of bij de Staatsuitgeverij, afdeling Bestellingen, postbus 20014, 2500 EA 's-Gravenhage.

Met deze uitgave is een belangrijke stap gezet in de verspreiding van de kennis over het oude bouwvak en de restauratie van gebouwen. Het initiatief past geheel in het streven naar de decentralisatie van de Monumentenzorg naar de lagere overheden en particuliere instellingen. Voor ambachtslieden, bouwkundigen, (lagere) overheidsambtenaren met een uitvoerende of controlerende taak, maar ook voor studenten en docenten in de bouwkunde en de bouwkunsthistorie en geïnteresseerden in de Monumentenzorg is het Restauratievademecum een duur maar kostbaar bezit.

A. v. D.

Raadhuizen - spreuken en bouwopschriften

Aan de gevels en het interieur van vele oude en moderne raadhuisen zijn spreuken of andere opschriften aangebracht. Te denken valt in dit verband bijv. aan teksten, die betrekking hebben op de rechtspraak en die stammen uit de tijd, dat in een raadhuis ook recht gesproken werd. Wij noemen hier de tekst 'audi(te) et alteram partem' ('hoor(t) ook de andere partij'), die men o.a. aan kan treffen boven de ingangdeur van het stadhuis in Gouda en in het stadhuis in Deventer.

In 1983 verscheen er bij de Stichting Cultuurfonds van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten een uitgave, waarin vele raadhuispreuken en opschriften bijeen te vinden zijn. Ze werden verzameld en van commentaar voorzien door mr. H. E. Phaff.

Na een korte inleiding zijn de spreuken en opschriften eerst geordend naar de plek waar ze aangebracht zijn: op gevels, in raadzaalen, in ontvangstruimten, in trouwzaalen, in andere vertrekken en, tot besluit, op luid- en speeklokken. Daarna vindt men alle spreuken nog eens, maar nu gerangschikt naar inhoud. Daarbij onderscheidt de auteur o.a. Bijbelse spreuken, algemene wijsheden, spreuken betreffende het bestuur en spreuken betreffende de rechtspraak. In een afzonderlijke rubriek zijn de opschriften verzameld, die betrekking hebben op de geschiedenis van de plaats of van de bouw van het desbetreffende raadhuis. Tot besluit een uitvoerige lijst van geraadpleegde literatuur en praktische registers met plaatsnamen en persoonsnamen.

Het verzorgde ogeende boek, gedrukt op mooi papier en voorzien van een linnen band, is geïllustreerd met prachtige kleurenfoto's. Het hadden er meer mogen zijn.

H. E. Phaff, Raadhuis-spreuken, Stichting Cultuurfonds van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten, 's-Gravenhage 1983, 158 p. Prijs: f 35,-. Verkrijgbaar o.a. bij de Uitgeverij van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in 's-Gravenhage, tel. 020-624721.

C. R.

Van klei tot baksteen

Van 11 augustus tot 25 november 1984 was er in het Volkskundemuseum in Antwerpen een tentoonstelling te zien, getiteld: 'Van klei tot baksteen'. Daarbij verscheen een begeleidende publikatie, voorzien van vele afbeeldingen, die ook de moeite waard is voor wie de tentoonstelling niet bezocht. Het accent ligt op België, maar de baksteen in de naburige landen (o.a. Nederland) komt eveneens aan de orde.

De eerste twee hoofdstukken zijn van de hand van P. de Somer. Hoofdstuk I (p. 9 t/m 25) handelt over de geschiedenis van de baksteen. Men kan er o.a. vinden in welke plaatsen in België baksteen werd en wordt gefabriceerd en sinds wanneer. De oudste bakstenen gebouwen in België zijn vermoedelijk kort na 1200 tot stand gekomen en bevinden zich in Vlaanderen. Evenals in ons land het geval was, waren ook in België de bakstenen aanvankelijk zeer groot. Spreekt men in Nederland van 'kloostermoppen', in Brugge werden dergelijke stenen 'moeffen' genoemd. De afmetingen waren ca. 300 × 150 × 80 mm, dat is

aanzienlijk groter dan bijv. de Belgische bakstenen van het 'Spaans formaat' (240 × 120 × 160 mm) in de 16e eeuw. In het tweede hoofdstuk (p. 26 t/m 52) komt men allerlei te weten over de fabricage van baksteen. Zo wordt er o.a. informatie gegeven over de diverse soorten baksteenovens die in de loop der tijden in gebruik waren. Een en ander wordt verduidelijkt met vele foto's en tekeningen. Tot besluit een kort hoofdstukje (p. 53 t/m 57) van Giovanni Peirs, getiteld: 'De eigenschappen van baksteen'. Het geheel wordt besloten door een beknopte bibliografie.

Van klei tot baksteen. Uitgave van het Volkskundemuseum in Antwerpen, 1984. 61 pp. Veel illustraties. Verkrijgbaar bij het Volkskundemuseum, Gildekamersstraat 2-6, Antwerpen.

C. R.

Een kerk van papier

De Utrechtse Mariakerk, die in twee episodes in 1813-14 en 1844 onder de slopershamer viel, is een van de meest tot de verbeelding sprekende, verdwenen kerkgebouwen in de geschiedenis van de Nederlandse architectuur. Door de eeuwen heen trok de kerk – niet alleen als bouwkunstig fenomeen, maar ook als een in stof uitgedrukte bezegeling van politiek denken en macht – schrijvers, tekenaars en schilders, 'amateurs' van oudheidkunde en architecten aan, die onbewust te zamen een uitzonderlijke documentatie hebben nagelaten. Al dit materiaal is door H. M. Haverkate en C. J. van der Peet eens systematisch opnieuw bezien en in een voor een brede lezerskring bestemd, uitstekend leesbaar en instructief geïllustreerd boekje samengevat. Het verscheen als tweede deeltje in de serie 'Clavis' kleine kunsthistorische monografieën, die door de gelijknamige stichting in samenwerking met De Walburg Pers wordt uitgegeven. Hoewel als zelfstandige uitgave bedoeld, vormde 'Een kerk van papier' tevens een verhalende ondersteuning van een in het Utrechts Gemeentearchief gehouden tentoonstelling, die aan de Mariakerk in oktober-december 1985 was gewijd. Daarnaast verscheen een eenvoudig uitgegeven catalogus, die door de meer objectgerichte beschrijving van het geëxposeerde topografische en archivalische bronnenmateriaal een waardevolle aanvulling vormt.

De catalogus is verkrijgbaar bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, Utrecht. H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht. Zutphen 1985. Prijs f 19,50.

A. S.

Serie Nederlandse Kastelen in tekening

Het 70-jarig bestaan van het Historisch Museum 'De Waag' werd op 18 september 1985 gevierd met de uitgave van het boek *Deventer getekend*. Hiervoor zijn tachtig tekeningen gekozen uit de topografisch-historische atlas van het museum, die elk op een afzonderlijke pagina werden afgebeeld en voorzien van een uitgebreide beschrijving. Een beschouwing over het afbeelden van Deventer sinds het midden van de 16e eeuw gaat aan het platendeel vooraf. Het boek besluit met biografieën van de kunstenaars en een literatuur-opgave. De tekeningen zijn zo gegroepeerd dat men zowel een rondgang door de stad als een reis door de tijd maakt. Deze tocht begint dan ook met twee gezichten op Deventer aan de IJssel, die Abraham Beerstraten in 1655 tekende. Er bestaat vrijwel steeds een samenhang tussen twee tegenover elkaar geplaatste tekeningen: meestal een overeenkomst in onderwerp, sfeer of techniek.

Deventer getekend is na *Nijmegen getekend* het tweede deel van een serie die Uitgeverij Terra thans op de markt brengt. Binnenkort zal ook een deel over Leeuwarden verschijnen. Niet alleen in de titel, ook in de hele aanpak en opzet zijn deze platenboeken een voortzetting van de reeks die Uitgeverij Nijhoff enkele jaren eerder uitbracht met een keuze uit de topografisch-historische atlassen van de vier grote gemeentearchieven: Amsterdam getekend (1978), Den Haag in pen en penseel (1979), Rotterdam getekend (1979) en Utrecht getekend (1980). (Zie de bespreking van deze vier boeken in het Bulletin KNOB 1981, p. 256-258.) Het is aardig dat nu ook kleinere steden met een minder omvangrijke en vaak artistiek minder bedeelde collectie topografische tekeningen de gelegenheid krijgen zich op deze manier te presenteren.

Nijmegen getekend bewijst dat de opzet van de vier eerder verschenen boeken ook in een kleinere stad met succes gehanteerd kan worden. Hier kijken we eerst vanuit verschillende windrichtingen en in verschillende tijden van over de Waal op de stad, waarbij vooral het Valkhof en de Stevenskerk steeds opvallen. Daarna bekijken we bekende en minder bekende gedeelten in de boven- en de benedenstad en eindigen tenslotte in wat landelijke gebieden: de voorgeschiedenis van de latere stadswijken.

G. Lammens, Nijmegen getekend. Aquarellen en tekeningen uit de topografische atlas van het Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint Jan'. Zutphen (Terra) 1984. ISBN 90 6255 199 8, 96 p., 89. ill. Prijs f 39, -.

N. Herweijer en C. H. Slechte, Deventer getekend. Aquarellen en tekeningen uit de topografisch-historische atlas van het Deventer Museum 'De Waag'. Zutphen (Terra) 1985.

ISBN 90 6255 250 1, 96 p., 89 ill. Prijs f 39, -.

Tentoonstellingen

Twente te pronk

Onder deze titel is in het Rijksmuseum Twenthe een tentoonstelling te zien, die in circa 160 aquarellen, tekeningen en prenten uit de 17e tot en met de 19e eeuw een gevarieerd beeld geeft van Twentse stads- en dorpsgezichten, landschappen, boerderijen, wind- en watermolens, kastelen en buitenplaatsen en van het dagelijks leven dat zich op deze plaatsen afspeelde. De tentoonstelling is naar gemeente ingedeeld, waardoor vanzelf de aandacht valt op de ongelijke verdeling van de afbeeldingen over de verschillende plaatsen. Almelo werd al vroeg uitgebeeld; hiervandaan trok het drietal Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen er in de 18e eeuw op uit. Oldenzaal was een belangrijke vestingstad en het 17e-eeuwse materiaal toont dan ook voornamelijk de vestingwerken. Ook de stad Enschede, die pas in de 19e eeuw groeide, werd veelvuldig afgebeeld.

In aansluiting op de tentoonstelling verschijnt bij Uitgeverij Matrijns in Utrecht het gelijknamige boek 'Twente te pronk'. Dit boek, 208 pagina's en evenveel foto's, is te verkrijgen bij het museum of bij Uitgeverij Matrijns, Postbus 670, 3500 AR Utrecht. Prijs tot 1 juli f 29,95, daarna f 39,95.

Rijksmuseum Twenthe, Lasondersingel 129-131, 7514 BP Enschede. Dinsdag-zaterdag 9-13 en 14-17 uur, zondag 14-17 uur. 29 maart t/m 25 mei.

Protestants kerkinterieur

Van 15 maart tot en met 20 mei 1986 wordt in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent de expositie 'Protestants kerkinterieur, 16de-19de eeuw' gehouden. De tentoonstelling schetst met schilderijen, prenten, tekeningen en voorwerpen de ontwikkeling van het kerkinterieur. Lange tijd heeft men bij protestantse kerken gedacht aan sobere, witbepleisterde ruimten met weinig decoratie. Gaat dit beeld op voor kerken van de laatste tweehonderd jaar, de eeuwen daarvoor zijn er protestantse kerkgebouwen geweest met een rijke en deftige decoratie. Gebeeldhouwde preekstoelen en versierde tekstborden, marmere grafmonumenten en kleurrijke rouwborden, koperen lichtkronen en gebrandschilderde ramen bepaalden het karakter van de kerkruimte. De calvinistische kerkgebouwen werden niet alleen gebruikt voor de eredienst, maar dienden tevens als begraafplaats. Het kerkgebouw was voor ieder toegankelijk en op avonden in de week werden er door de stad orgelconcerten georganiseerd. De kerk was eigendom van de stad. Deze gaf zich veel moeite om dit openbare gebouw zoveel mogelijk te verfraaien. Op de tentoonstelling wordt veel

aandacht besteed aan de kerken van de calvinisten, de meest invloedrijke groepering in de Republiek. Vanzelfsprekend wordt het kerkinterieur van lutheranen, doopsgezinden en remonstranten eveneens behandeld. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt in het kerkgebouw als plaats van eredienst en als openbaar gebouw en ruimte voor het begraven. De ontwikkeling van het protestantse kerkinterieur wordt getoond aan de hand van materiaal van hoge artistieke kwaliteit, zoals schilderijen van 17e-eeuwse meesters. Er is prachtig avondmaalgerei te bewonderen, waaronder een gouden avondmaalstel dat eens in 's-Gravenhage gebruikt werd. En dan zijn er vele tekeningen, die ongetwijfeld de bezoeker zullen boeien. De expositie wordt begeleid met een videoprogramma en een geïllustreerde catalogus. De tentoonstelling is mede tot stand gekomen dankzij de adviezen van C. A. van Swigchem, auteur van 'Een huis voor het woord'. 's-Gravenhage 1984.

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwe Gracht 63, Utrecht. Dinsdag-vrijdag 10-17 uur, zaterdag en zondag 11-17 uur, 's maandags gesloten.

Quist architect

In het thermenmuseum te Heerlen is een overzichtstentoonstelling te zien van het werk van de architect Willem Gerhard Quist (geboren in 1930). De nadruk ligt hierbij vooral op openbare gebouwen. Naast het tentoonstellingsmateriaal, bijeengebracht door de Stichting Wonen en gepresenteerd door de voormalige Nederlandse Kunststichting, is er een diaklankbeeld, waarin Quist zelf een toelichting geeft op zijn ontwerp voor het Museum voor het Onderwijs in Den Haag.

Thermenmuseum, Coriovallumstraat 9, 6411 CA Heerlen. 3 april t/m 19 mei. Dinsdag-vrijdag 10-17 uur, zaterdag en zondag 14-17 uur, Koningsinnedag en Eerste Pinksterdag gesloten.

Diversen

Behoud cultuurhistorische waarden in het landschap

Dit is het thema van de Nationale Monumentenstudiedag, die gehouden wordt op 14 mei a.s. in de Hanzehof te Zutphen. De cultuurhistorische waarden in het landschap krijgen niet altijd de aandacht die zij verdienen. De meer traditionele objecten als molens, kastelen en historische huizen komen er nog wel redelijk vanaf, maar enkele andere categorieën worden regelmatig over het hoofd gezien. Zowel in het overheidsbeleid, als in de belangstelling van het particuliere veld, ligt de nadruk dikwijls op de stedelijke gebieden. Op de Nationale Monumentenstudiedag 1986

staat daarom het landelijk gebied centraal. Speciale aandacht zal in een viertal themagroepen op specifieke onderwerpen worden gericht.

De kosten voor deelname aan de studiedag zijn f 70,- per persoon, waarbij inbegrepen zijn de lunch en consumpties, een bustocht, kortingscoupon voor de trein en het verslag van de dag. Opgave via inschrijfformulier te verkrijgen bij de Stichting NCM, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

De Sluitsteen

Bulletin van het Cuypers Genootschap

Van het viermaandelijks tijdschrift van deze vereniging tot behoud van 19e- en vroeg-20e-eeuws cultureel erfgoed verscheen de eerste aflevering. Het boekje omvat 52 pagina's in een heldere lay-out, waarbij de foto's helaas wat donker afsteken. Inhoudelijk weerspiegelt het boekje de doelstellingen van deze vereniging die naast acties voor behoud van 19e- en 20e-eeuwse gebouwen en interieurs ook studie van deze monumenten – kerken, woonhuizen, internaten, inrichtingen, kloosters, etc. – wil bevorderen. Er is een bijdrage over de sloop van Cuypers' Alkmaarse Dominicuskerk en een bijdrage over herbestemming van kerkgebouwen. Daarnaast is er een aantal teksten die

als pleitschrift gebruikt zijn bij de verloren zitting voor de Raad van State over behoud van het interieur van de Sint Servaas te Maastricht. Het ciborum-altaar van deze kerk – nu bedreigd – wordt tenslotte in een uitvoerig wetenschappelijk artikel geanalyseerd.

Lidmaatschap der vereniging: Secretariaat, Burg. Minkenberglaan 11, 6109 AL Ohé en Laak, 04755-1794. Kosten f 25,-, giro 4.835.002 te Maastricht.

A. v. L.

ZOMEREXCURSIE 13 EN 14 JUNI IN MAASTRICHT

Onderwerpen van deze excursie zullen zijn: St. Servaas, de ontwikkeling van de binnenstad van Maastricht en stadsontwikkeling en uitbreiding in de 19e en 20e eeuw. Het programma bestaat uit inleidingen en bezoek aan de gebouwen en complexen die in de inleidingen zijn besproken. Eventueel zal vrijdagavond een boottocht met diner op de Maas gehouden worden. Nadere mededelingen volgen zo spoedig mogelijk.

Voordeelcoupon

voor leden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
Actienummer 421-034

Geldig van 15 april 1986 tot en met 15 juli 1986

exemplaar 'De Spoorwegarchitectuur in Nederland' van normale prijs f 99,- voor f 75,-

Naam

Adres

Postcode/woonplaats

via Boekhandel

rechtstreeks van de uitgever

Deze bon inleveren bij uw boekhandel, of rechtstreeks bij uitgeverij De Walburg Pers, Postbus 222, 7200 AE Zutphen, dan wel door overmaking van f 75,- op gironummer 2069668 van de uitgeverij onder vermelding van 'Spoorwegarchitectuur', naam, adres en toevoeging Lid KNOB.

Zojuist verschenen

'VERANTWOORD ONDER WATER'

Hierin vindt u alle inleidingen die gehouden zijn op het KNOB-congres 'Verantwoord onder water', op 15 maart 1985 in Den Helder.

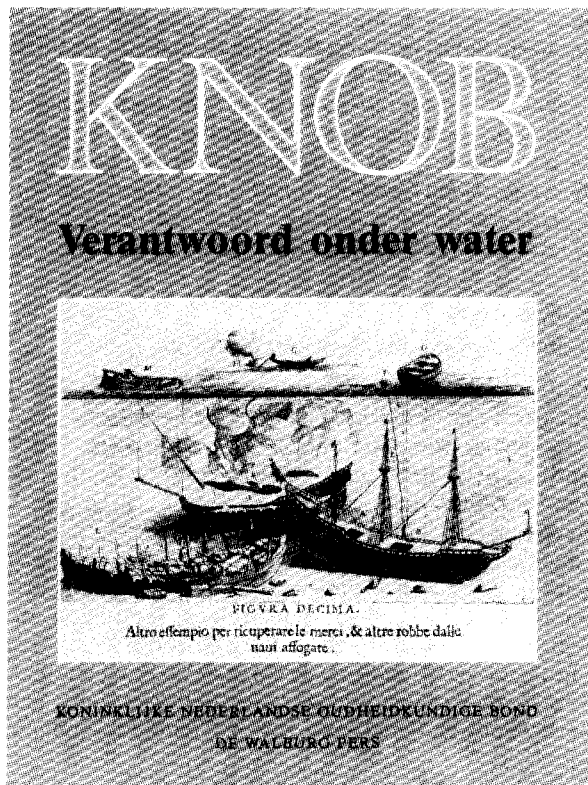
Inhoud

drs. Y. P. W. v.d. Werff: Openingswoord
C. J. Eelman: Zoeken en vinden
Thijs Maarleveld: Verkenningen onder water
Reinder Reinders: Scheepsarcheologie in Nederland
dr. Ph. M. Bosscher: Duiker en historicus
dr. Neil Cossons: The costs of the venture
mr. A. N. A. M. Josepus Jitta: Strafrecht onder water
George F. Bass: De mannen die de sterren stalen
Uitspraken en aanbevelingen gedaan op het congres.

Alle artikelen zijn rijk geïllustreerd en het is uitgevoerd in de vorm en het formaat van het nieuwe Bulletin.

De prijs bedraagt: f 15, — voor KNOB-leden en Congresdeelnemers
f 20, — voor niet-leden

U kunt dit congresverslag bestellen door overmaking van f 18, — resp. f 23, — (incl. portokosten) op giro 140380 t.n.v. KNOB te Amsterdam, onder vermelding van: s.v.p. toezending Verantwoord onder water.

DE WALBURG PERS

BELANGRIJKE UITGAVEN VOORJAAR 1986

GESCHIEDENIS VAN DOETINCHEM

750 jaar stad

onder auspiciën van de Oudheidkundige Kring 'Deutekom'
onder redactie van
prof. dr. J. C. Boogman en
S. Oosterhaven

416 pagina's
geïllustreerd
formaat 24,5 x 16,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 39,50

ISBN 906011.460.4

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

deel 1: De kogel door de kerk? deel 2: De bruid in de schuit

door dr. S. Groenveld,
drs. H. L. Ph. Leeuwenberg,
dr. N. Mout en dr. W. M. Zappey

504 pagina's, rijk geïllustreerd met
ca. 800 afbeeldingen
genaaid gebrocheerd
prijs f 69,50
de delen zijn ook afzonderlijk
verkrijgbaar

ISBN 906011.467.1

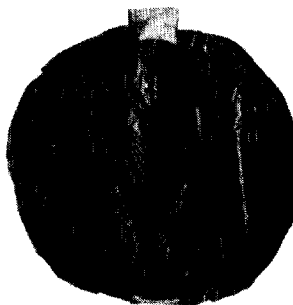
MUZIKTENTEN IN GELDERLAND

onder auspiciën van
De Gelderse Bloem

door S. Laansma en T. Brouwer

ca. 144 pagina's
geïllustreerd
formaat 25 x 19 cm
genaaid gebrocheerd
prijs f 24,—

ISBN 906011.468.X

DE SINT-SERVAASKERK TE MAASTRICHT

Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de (bouw)sculptuur tot 1200

door Aart J. J. Mekking

ca. 330 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 24 x 17 cm
genaaid gebrocheerd
prijs ca. f 49,50

ISBN 906011.339.X

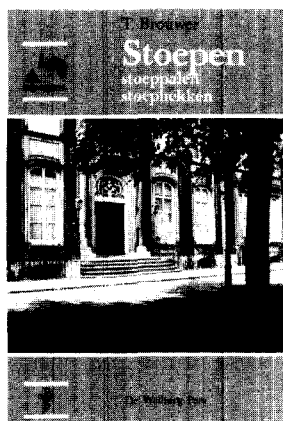
AMMERSOYEN

Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Amersoyen

onder auspiciën van de Stichting
Vrienden der Geldersche Kasteelen
onder redactie van D. J. G. Buurman

240 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 29 x 21 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 65,—

ISBN 906011.440.X

STOEPEN, STOEPPALEN, STOEPHEKKEN

Heemschut-serie

door T. Brouwer

ca. 160 pagina's
rijk geïllustreerd met foto's en
tekeningen
formaat 24 x 17 cm
paperback met geplastificeerd
omslag in kleur
prijs f 24,50

ISBN 906011.378.0

AMMERSOYEN

*Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel,
de heerlijkheid en de heren van Amersoyen*

Boeken van De Walburg Pers zijn verkrijgbaar in de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever. U kunt informatie schriftelijk of telefonisch aanvragen bij De Walburg Pers, postbus 222 7200 AE ZUTPHEN, tel. 05750-10522, telex 48234 walbu